

53234

1034

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO PHILOSOPHICA
1968

FILOZÓFIA

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHIE

IX.

53234

SZEGED

1968

53234

ACTA UNIVERSITATIS DE ATILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO PHILOSOPHICA
1968

FILOZÓFIA

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHIE

IX.

SZEGED

1968

Szerkeszti:

DR. KALOCSAI DEZSŐ
tanszékvezető egyetemi tanár,
a filozófiai tudományok kandidátusa

E kötet munkatársai:

HÉDERNÉ DR. KOZÁK RÓZA adjunktus és **NAGYNÉ KRAJKÓ ERZSÉBET** tanársegéd

Kiadványunk rövidítése:

Acta Philosophica, Szeged, 1968.

Felelős kiadó: **DR. KALOCSAI DEZSŐ** Megjelent 500 példányban (A5) iv terjedelemben
Kézirat a nyomdába érkezett: 1968. július hó. Készült: monó szedéssel,
íves magasnyomással az MSZ 5601–59 és az MSZ 5603–55 szabványok szerint.
68-6009 — Szegedi Nyomda

HÉDERNÉ DR. KOZÁK RÓZA

LENIN „ÁLLAM ÉS FORRADALOM” CÍMŰ MUNKÁJÁNAK ÉRTELMEZÉSE

Korunk történelmi sorsfordulójának, a világ első győztes szocialista forradalmának emléke elválaszthatatlanul összekapcsolódik a marxista ideológia egyik jelentős alkotásának emlékével.

Lenin 1917 szeptemberében fejezte be és 1918-ban jelentette meg *Állam és forradalom* című munkáját. A mű azok közé a marxista alkotások közé tartozik, amelyek kezdettől fogva lényeges szerepet töltöttek be a munkásmozgalom elméleti és gyakorlati problémáinak megoldásában. Forradalmárok, propagandisták és teoretikusok váltak segítségével érett marxistákká. Mondanivalója fél évszázad múltán sem avult el, ma is élő öröksége a forradalmi munkásmozgalomnak. Korunkban a kapitalizmus általános válságának elmélyülése és a különböző forradalmi mozgalmak föllendülésének értékelése ugyancsak napirendre tűzi alaposabb tanulmányozását és fölhasználását.

Lenin mai követői helyesen állapítják meg ezzel kapcsolatban, hogy Lenin a legelvontabb, legfilozófikusabb műveit is mindenkor a mozgalom szükségletei, az osztályharcban felmerült problémák elméleti tisztázása érdekében írta. Gyakorlati tevékenységét pedig mindig az elméletre alapozta, klasszikus példát adva ezzel az elmélet és gyakorlat egysége megvalósításához.¹

A mű társadalmi és eszmei előzményei a kapitalizmus imperialista szakaszához kapcsolódnak. Ezt a történelmi korszakot Lenin a szocializmus, a proletárforradalom előestéjének nevezi. Az első imperialista világháború tovább fokozta a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződését és meggyorsította a forradalmi válság érlelődését. 1917 februárjában a polgári forradalom győzelme Oroszországban lehetővé tette a forradalomnak szocialista forradalomba való átfejlesztését. Közvetlen feladattá vált a marxizmus megvalósítása.

A munkásosztály forradalmi harcának kibontakozása napirendre tűzte a szocialista forradalom és a burzsoá állam viszonyának, valamint a forradalom eredményeként létrejövő új államhatalom lényegének és feladatainak elméleti tisztázását. Minden hatalom központi kérdése ugyanis az államhatalom kérdése.

Marx és Engels ezzel kapcsolatos tanításait a II. Internacionálé revizionista és reformista teoretikusai eltorzították, meghamisították. Az anarchisták álláspontja ugyancsak zavarokat okozott a marxizmus követőinek soraiban, és nehezítette a proletariátus forradalmi programjának megértését és végrehajtását.

Lenin leleplezte az opportunisták és az anarchisták torzító tendenciáit, megvédte

A tanulmány a lenini mű megjelenésének 50. évfordulójára készült.

¹ Gyurkó László: *Lenin: Állam és forradalom*. Népszabadság, 1967. IX. 16.

és eredeti tisztaságában állította helyre a marxizmusnak az állammal és forradalommal kapcsolatos alapvető tanításait. Együttal meghatározott logikai rendszerbe foglalta, egységbe ötvözte és a konkrét viszonyok elemzése alapján továbbfejlesztette a marxista államelméletet. Olyan tételekkel gazdagította, amelyek nemcsak egy országra vonatkoznak, hanem általános érvényűek, a nemzetközi munkásmozgalom és az utókor számára is útmutatásul szolgálnak. A társadalom fejlődés-tendenciájának ismeretében, a marxizmus klasszikus tételeire támaszkodva az aktuális feladatok megfogalmazása mellett az elkövetkezendő kommunista társadalom legfőbb vonásait is fölvezolta.

Munkáját Lenin lényegében 1917 augusztusában és szeptemberében írta meg, de ezt a munkafolyamatot hosszantartó kutató, anyaggyűjtő tevékenység előzte meg. Gondosan áttanulmányozta Marx és Engels vonatkozó írásait, a Neue Zeit német folyóirat 1890-től 1914-ig írt évfolyamait, a marxizmus meghamisítóinak: Bernsteinnek, Kautskynak, Bakuninnak a könyveit és cikkeit, valamint az oroszországi oportunisták és anarchisták műveit. A forrásmunkákból jegyzeteket, vázlatokat készített és azokat saját megjegyzéseivel egészítette ki. Mindezek eredményeként született meg *A marxizmus az államról* című előtanulmány, a kis vázlatfüzet, amely már magában foglalta az *Állam és forradalom* legfontosabb gondolatait és felépítésének tervét. Ez a tanulmány a *Kék füzet* néven került be forradalmi emlékeink sorába. A *Kék füzet*-et Lenin gondosan őrizte, és az emigrációban, nehéz körülmények között is tovább gazdagította.

* * *

Marx és Engels nyomán először az állam keletkezésének és lényegének problémáját dolgozta ki. Hangsúlyozta, hogy az állam az *osztályellentétek kibékíthetlenségének* a terméke és megnyilvánulása. Megállapítja: „Állam ott, akkor és annyiban jön létre, ahol, amikor és amennyiben objektíve lehetetlen az osztályellentétek kibékítése. És fordítva, az állam léte bizonyítja, hogy az osztályellentétek kibékíthetetlenek.”²

A polgári és kispolgári pártok ezzel ellentétben azt hirdetik, hogy az állam az osztályok kibékítésének az eszköze. Velük szemben bizonyítja Lenin, hogy az állam az osztályuralom szerve, egyik osztály szerve a másik elnyomására, amelynek az a feladata, hogy az osztályharcot mérsékelje, a „rend” határai között tartsa és törvényesítse. Az elnyomott osztályokat viszont megfosztják azoktól az eszközöktől, amelyeknek a segítségével lerázhatnák magukról elnyomóikat.³

Az államnak az osztályuralom szerveként való felfogása mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban igen jelentőssé válik a szocialista forradalomban, amelynek legfőbb tartalma a proletariátus harca a hatalomért.

Oroszországban az 1917-es év februárjától októberéig terjedő időszakban a jobboldali pártok, a mensevikek és eszerek is az osztályegyütműködésről, a „népi államról” szóló elméletekkel akarták félrevezetni és lefegyverezni a dolgozó osztályokat. Lenin szerint éppen akkor, amikor az állam jelentőségének és szerepének kérdése teljes nagyságában a gyakorlatban merült fel, mint a rögtöni cselekvés, mégpedig a tömegcselekvés kérdése, valamennyi eszer és mensevik tüstént és teljesen lecsúszott annak a kispolgári elméletnek az álláspontjára, amely az állam szerepét az osztályok kibékítésében látja. A kispolgári demokrácia sohasem tudja megérteni, mondja Lenin,

² V. I. Lenin *Összes Művei*. XXXIII. köt. Bp. 1965. 7. 1.

³ Uo.

hogy az állam egy meghatározott osztály hatalmi szerve, amely osztályt sohasem lehet kibékíteni ellenlábásával, a vele szemben álló osztállyal.⁴

Lenin Marx és Engels tanításaival egyetértésben különleges módon szervezett *gépezetnek* tekintette az államot, amelynek erejét elsősorban a *felfegyverzett emberek* külön alakulatai adják. Emellett szerves tartozéka a *közigazgatás* végrehajtására és az adók behajtására alakult hivatalnoki apparátus. Ezek létezése is hozzájárul ahhoz a tendenciához, hogy az állam, amely a társadalomból fakadt, egyre jobban *töle elidegenedett*, magát föléje helyező hatalomként funkcionáljon. Mivel az államgépezet a mindenkori uralkodó osztály érdekeit szolgálja, a burzsoázia sem távolítható el a hatalomból proletárforradalom nélkül, a burzsoá *államgépezet megsemmisítése* nélkül.

Marx az 1848—51-es forradalmak tapasztalatai alapján jutott el ehhez a megállapításhoz, emellett lehetségesnek tartotta, hogy azokban az országokban, amelyekben még nem fejlődött ki túlzott mértékben a bürokrácia és a militarizmus, az államgépezet széthúzása nélkül is, a forradalmi harc más eszközei segítségével birtokba veheti a proletariátus az államhatalmat.

Lenin cáfolja Bernstein és Kautsky álláspontját, akik a burzsoá államhatalom megsemmisítésének szükségességét tagadják. Beszélnek ugyan az államhatalom meghódításáról, de annak lényegét nagyon homályosan fogalmazzák meg. Kautsky szerint például a munkások valami parlamentfélét alakítanak majd. Bernstein is a demokratikus reformok kivívását tekinti a hatalomhoz vezető megoldásnak. Egyikük sem veszi figyelembe, hogy a burzsoá állam elnyomó jellegének a fokozódása nem teszi ezt lehetővé. Nem alakulhat ki a munkáshatalom a burzsoá államhatalom keretei között.

Az államhatalom széthúzásának problémáját Lenin árnyaltan, sokoldalúan, dialektikusan elemzi. Fontosnak és elkerülhetetlennek tartja az elnyomó apparátus, a hadsereg, a rendőrség és a közhivatali vezetők funkcióinak a megszüntetését, széthúzását, de az ellenőrzést, az adminisztrációt végző apparátust szükségesnek véli a kialakuló új államhatalom számára is. Az a véleménye, hogy azt ki kell szakítani a kapitalisták kezéből és a proletárhatalomnak kell alárendelni. Különösen a bankok fölhasználását tekintette lényegesnek. A nagybankok nélkül elképzelhetetlennek tűnt számára a szocializmus.

Az 1917-es orosz valóság talaján is érvényes maradt a burzsoá államgépezet széthúzásának szükségességéről szóló marxi tétel. Rendkívül nagymértékben felduzzadt ugyanis a burzsoá állam hivatalnoki és katonai apparátusa, és fokozódtak a proletariátus elleni megtorlások. A konkrét helyzet elemzése alapján vonta le Lenin a következtetést, hogy a proletariátusnak az adott helyzetben is össze kell törnie a burzsoá államgépezetet. Ezt tekintette a szocialista forradalom legfontosabb feladatának. Álláspontját a burzsoá állam keletkezésének és lényegének bemutatásával is alátámasztotta. Egyetért Marx-szal abban, hogy az abszolutizmus hanyatlásának korában létrejövő és egyre jobban felduzzadó államapparátus tovább erősödik minden polgári forradalomban. A burzsoázia mellett a kispolgárságot is mind nagyobb mértékben próbálja megnyerni kényelmes állások odaítélésével és a nép fölé helyezéssel. A burzsoá államok lényegét tekintve Lenin elsősorban burzsoá-diktatórikus jellegüket emelte ki. Engelst idézve hangsúlyozta, hogy a vagyon közvetve, de annál biztosabban gyakorolja hatalmát a hivatalnokok megvesztegetése, valamint a kormány és a tőke szövetsége útján. Az általános választójog sem több,

⁴ Uo.

mint a burzsoá uralom eszköze, a munkásosztály érettségének fokmérője, amelynek segítségével a munkások néhány esztendőnként eldönthetik, hogy az uralkodó osztály mely tagja fogja őket elnyomni és eltiporni. A demokráciát Lenin államformának tekinti, amelyre meghatározott embercsoporttal szembeni rendszeres és szervezett erőszak jellemző. Emellett elismeri a polgárok formális egyenlőségét, és kinyilatkoztatja, hogy mindenkinek joga van az állam berendezésének és igazgatásának meghatározására. A burzsoá államon belül a különböző pártok is a burzsoázia uralmának eszközei. Lenin szerint az összes burzsoá pártok, még a legdemokratikusabbak is fokozzák a forradalmi proletariátussal szembeni megtorlásukat, erősítik megtorló apparátusukat, az államgépezetet. Ez arra kényszeríti a proletariátust, hogy az államhatalom ellen „minden romboló erejét” összpontosítsa, hogy ne az államgépezet megjavítását, hanem szétrombolását, megsemmisítését tűzze ki feladatul.⁵

* * *

A szocialista forradalom győzelme, a szocializmus világrendszeré válása új módon veti fel a proletariátusnak a burzsoá államhoz való viszonyát. Az egyes országok munkásosztályai adott, sajátos helyzetüknek megfelelően kedvezőbb feltételek mellett is hatalomra juthatnak. Az európai népi demokratikus országok nagy részében például a háborús események folytán a német fasizmussal szövetséges burzsoá kormányokat az ellenük harcoló szovjet hadsereg zúzta szét. Az uralkodó osztály maga is szétzüllött, egyrészt külföldre menekült, másrészt háborús bűnösnek állt az antifasiszta mozgalom harcának eredményeként kialakult népi kormányok elé. Ilyen helyzetben Marxnak az a tétele érvényesülhetett, hogy ha nincs erőteljes bürokratikus és militarista államgépezet, akkor győzhet a munkásosztály az államgépezet szétzúzása nélkül is. A szocialista forradalom viszonylag békés győzelmének lehetősége is fölveti a problémát, hogy ez a forma szükségessé teszi-e a burzsoá államgépezet szétzúzását. A viszonylag békés út lehetőségét már Marx is fölfedezte. Azokban az országokban tartotta megvalósíthatónak, amelyekben még nem épült ki a militarista-bürokratikus államhatalom. Minden ilyen esetben azonban lényegesnek tartotta a parasztság megnyerését. A munkásosztály szóló dala hatyúdallá változik, ha nem kíséri a parasztság hatalmas kórusa — mondotta.

Közismert, hogy 1917 áprilisában Lenin is a szocialista forradalom viszonylag békés megvalósításának taktikáját fejtette ki, s csak júliusban, a kettős hatalom megszűnése után vált az megvalósíthatatlanná. A forradalmi munkásmozgalom története pedig a megvalósult viszonylag „békés” forradalmak példáit adja az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság és az európai népi demokratikus országok szocialista forradalmainak győzelmeiben. Kérdés, hogy végbement-e ezekben az esetekben a burzsoá államhatalom szétzúzása? Ha a szétzúzás fogalmát azonosítjuk a fegyveres felkeléssel, akkor ilyen értelemben nem. A háborús események azonban mindenképpen hozzájárultak a burzsoá államhatalom erőszakos megsemmisítéséhez is. A szétzúzás fogalmát a régi tartalom és forma megszüntetése értelmében fogalmazva, a proletárforradalom valamennyi formájára jellemzőnek, sőt elengedhetetlennek kell tartanunk. Ebben az értelemben például az 1948-as magyar átalakulást is úgy tekinthetjük, mint a régi tartalom és forma fokozatos megszüntetésének folyamatát, amelynek végeredménye a régi apparátus megsemmisítése. Lenin sokoldalú elemzését figyelembe véve erre a folyamatra is jellemző volt az elnyomó apparátus, a hadsereg, a rendőrség szétzúzása, valamint a nyilvántartó, ellenőrző apparátus aláren-

⁵ I. m. 25. l.

delése a proletárhatalomnak. A szétzúást részben a szovjet hadsereg végezte el, részben pedig a szocialista forradalom során a proletariátus harcának eredményeként (nem fegyveres harc) lényegesen megváltozott az államhatalom lényege.

A nemzetközi helyzet ma is lehetőséget ad a szocialista forradalom békés kivívására, de nem ez az egyetlen lehetősége. Sajátos nemzeti adottságok szükségessé tehetik a fegyveres felkelés kirobbanását is. A szocialista világrendszer erejének és befolyásának növekedése mellett az is jellemző a nemzetközi helyzetre, hogy az állammonopolista kapitalizmus időszakában egyre erősödik a kapitalista államok hivatalnoki és katonai apparátusa, és egyre nagyobb mértékben szüntetik meg a kinyitkozottat, de a gyakorlatban megnyirbált és formálissá vált polgári demokráciát is. Ez a tény újlag megerősíti Leninnek azt a gondolatát, hogy az állammonopolista kapitalizmus megeremti a szocializmus gazdasági és politikai feltételeit, de a munkásosztálynak szét kell zúznia a burzsoázia államgépezetét. A szétzúzás ebben az értelemben sem föltétlenül azonos a fegyveres felkeléssel. Az egycsapásra végbemenő minőségi átalakulás sem feltétlen törvényszerűség. Elképzelhető az államapparátus forradalmi átalakítása a burzsoázia fokozatos kiszorítása útján is.

A burzsoá államgépezet szétzúzása után a proletariátusnak meg kell teremtenie saját elnyomó gépezetét, a proletariátus forradalmi diktatúráját a burzsoázia ellenállásának elnyomása és az új társadalom megeremtése céljából.

* * *

A marxizmus államelméletének központi problémája a *proletárdiktatúráról* szóló tétel. A proletárdiktatúra szükségességének elismerését Lenin a marxizmus megértése és elfogadása döntő kritériumának tekintette. Erre vonatkozó nézeteit a következőkben fejtette ki:

„Aki csak az osztályharcot ismeri el, az még nem marxista... marxista csak az, aki az osztályharc elismerését kiterjeszti a proletárdiktatúra elismeréséig. Ez a leglényegesebb különbség a marxista és az átlagos kisburzsoá és nagyburzsoá között. Ez a marxizmus valóságos megértésének és elismerésének próbaköve.”⁶

A proletárdiktatúra szükségességét az *anarchisták* is kétségbevonták. Szerintük a burzsoázia hatalmának megdöntése után nincs többé szükség semmiféle államra, tehát az államot el kell törölni. Ez az álláspont végső soron a munkásosztály győzelméről, a szocializmus építéséről való lemondást jelenti, mert a megdöntött, de meg nem semmisített burzsoázia ellenállását megtörni és az új kizsákmányolásmentes társadalmat felépíteni a munkásosztály hatalmi szervezete, a proletárdiktatúra állama nélkül nem lehetséges. Lenin az anarchista nézetek cáfolata során bizonyítja a proletárdiktatúra szükségességét a következőkben: „A munkásosztálynak azért van szüksége államra, hogy egyesíteni tudjon minden dolgozót és kizsákmányoltat a kizsákmányolás teljes megszüntetésére, valamint a kispolgárságot vezesse a szocialista termelési viszonyok megeremtésére.”⁷

Az anarchistákkal folytatott vitájában Lenin arra is rámutat, hogy az *állam megszüntetésének* mint *célnak* kérdésében nincs ellentmondás az anarchisták és a marxisták között. Az ellentmondás közöttük abban van, hogy az anarchisták egycsapásra akarják megszüntetni az államot: még mielőtt megszűnnének azok az okok, amelyek létrehozták. Mint mindenféle tekintély ellenzőinek, az a véleményük, hogy a szocialista forradalom első tetteinek a tekintély eltörlésének kell lennie.

⁶ I. m. 31. l.

⁷ I. m. 24. l.

Lenin Engels nyomán bizonyítja, hogy a munkásosztály a forradalomban és a szocializmus építése során nem mondhat le a *tekintélyről*. Maga a forradalom — idézi Engelst — a legtekintélyesebb dolog a világon, ahol a lakosság egy része szuronyok és ágyúk, tehát igen tekintélyes eszközök segítségével kényszeríti rá akarata a másik részre.⁸ Ugyanúgy a szocializmus építése is elképzelhetetlen bizonyos hatalom és tekintély nélkül, amit egyrészt a burzsoázia restaurációs kísérletei, másrészt a bonyolult és magas színvonalú termelőerők megszervezésének szükségessége indokol. Lenin a következőket írja erről: „Minden gépi nagyipar megköveteli a feltétlen és legszigorúbb akarategységet, amely az emberek százainak, ezreinek és tízezreinek együttes munkáját irányítja. Ezt úgy biztosíthatjuk, hogy ezek akarata egy ember akaratának rendeljük alá.”⁹ Ez a lenini gondolat a demokratikus centralizmus elvének egyik oldalát, a centralizmust emeli ki. A centralizmus jelentősége azonban abban van, hogy a döntések kialakulását megelőzi a vélemény-nyilvánítás szabadsága. A centralizmus azt is föltételezi, hogy a vezető képviseli az osztárszadalmi érdeket a partikuláris érdekekkel szemben. Z. Baumann lengyel szociológus ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy ha az alárendeltség a közös munkában résztvevők öntudatára és fegyelmeztségére épül, akkor inkább a karmester lágy vezényleására emlékeztet.¹⁰ Marx ezt úgy fogalmazta meg, hogy a szolista önállóan működik, de a zenekarnak karmesterre van szüksége. Engels szerint a tekintély és autonómia viszonylagos fogalmak. Alkalmazási területük a társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban változik. A tekintélynek csak azok között a határok között van helye, amelyeket a termelés feltételei szabnak meg. A győztes pártnak, ha nem akarja elveszíteni azt, amit kivívott, uralmát annak a félelemnek a segítségével kell fenntartania, amelyet fegyverei a reakciókban keltenek. A Párizsi Kommün sem tarthatta volna magát egyetlen napig sem, ha nem támaszkodott volna a felfegyverzett nép tekintélyére.¹¹

A proletárdiktatúra elméletének kialakulását vizsgálva megmutatja Lenin, hogyan kristályosodott ki Marx és Engels műveiben ez a gondolat, állandóan gazdagodva a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalataival.

A Kommünista Párt Kiáltványában még nem használják a proletárdiktatúra kifejezést, csak az „uralkodó osztályra szervezett” proletariátusról beszélnek.

Marxnak 1852. március 5-én Weydemeyerhez írt levelében már arról van szó, hogy az osztályharc szükségszerűen vezet a proletariátus diktatúrájához, és ez a diktatúra csak átmenet az osztályok megszüntetéséhez, az osztály nélküli társadalomhoz.

Az 1871-es Párizsi Kommün tapasztalatai alapján adott választ Marx arra a kérdésre, hogy mivel kell helyettesíteni a megdöntött burzsoá államgépezetet. A Kommünt tartotta az első kísérletnek arra, hogy a proletariátus új típusú államot teremtsen.

Az új típusú állam minőségi sajátosságai a következők:

1. Az állandó hadsereget a felfegyverzett nép váltja fel.
2. A Kommün maga az általános választójog alapján létrejövő felelős, bármikor elmozdítható tanácsok rendszere.
3. A közigazgatás valamennyi ágában megszünteti a magas állami méltóságokat és kiváltságokat, s lehetővé teszi, hogy a közszolgálatot mindenki a munkás munkabérének megfelelő juttatásért végezze. A hivatalnoki apparátus teljes megszüntetésének követelését a proletárdiktatúra időszakában Lenin utópiának tekinti.

⁸ I. m. 56. l.

⁹ I. m. 55. l.

¹⁰ Z. Baumann: *Általános szociológia*. Bp. 1967.

¹¹ V. I. Lenin: i. m. 57. l.

A közös társadalmi feladatok megoldása, a termelés és fogyasztás ellenőrzése a társadalom szellemi életének adott szintjén föltétlenül szükségessé teszi egy külön apparátus fönntartását. A társadalmi öngazgatás feltételei ugyanis még nem alakultak ki. A helyzet realizását Lenin következő szavai fejezik ki: „...a szocializmust olyan emberekkel kell megvalósítani, akiket a kapitalizmus nevelt, akik ellenőrzés és alárendeltség nélkül még nem tudnak meglenni. Fontos azonban, hogy csak a proletariátusnak rendeljük alá magunkat addig, amíg kialakul egy olyan rend, amelyben sorban mindenki elvégzi a felügyelet és a számadás mind jobban leegyszerűsödő funkcióit. Ezután ezek szokássá válnak és végül egy külön emberréteg külön funkciójaként meg fognak szünni.”¹²

4. A Kommün sajátságait elemezve Lenin fontosnak tartja a *burzsoá parlamentarizmus* megszüntetését is. Marx álláspontja ezzel kapcsolatban az volt, hogy a Kommünt nem parlamentáris, hanem dolgozó testületté kell tenni, amely egyidejűleg törvényhozó és végrehajtó hatalom is. Lenin is arról beszél, hogy a burzsoá parlamentben csak fecsegnek azzal a céllal, hogy a népet becsapják. Az igazi állami munkát viszont a színpalak mögött, a különböző minisztériumokban és irodákban végzik. A Kommün típusú államban ezzel szemben a képviselők maguk is kötelesek dolgozni. Törvényeiket önmaguknak kell végrehajtaniok, tehát önmaguk ellenőrzik azokat a gyakorlatban és közvetlenül viselik a felelősséget választóik előtt.¹³

A Kommün típusú állam megjelenési formája a *szovjet* állam is. Az 1905-ös és 1917-es februári orosz forradalmak eredményeként alakultak meg a szovjetek. Lenin művének utolsó fejezetében tervezte ezek tapasztalatainak a feldolgozását, azonban a szocialista forradalom megszervezésének és végrehajtásának feladata megakadályozták őt ebben. Mint mondja: „kellemesebb és hasznosabb dolog a «forradalom tapasztalatait» végigcsinálni, mint írni róluk.”¹⁴

A proletárdiktatúra jellemzése során fejt ki Lenin a *demokrácia* lényegének és tartalmának a megváltozását is. A Párizsi Kommün példájára hivatkozva a következőket mondja: „Éppen itt figyelhetünk meg egy olyan esetet, amikor a mennyiség minőségbe csap át: a demokrácia burzsoá demokráciából proletárdemokráciává változik át. Itt nem egyszerűen a demokrácia kiszélesedéséről van szó, hanem arról, hogy a szegények számára először valósul meg a demokrácia.”¹⁵

A *burzsoá és proletár demokrácia különbségét* „*A marxizmus az államról*” című előtanulmányában a következőkben fejt ki:

”állam
szükséges a burzsoáziának

állam
szükséges a proletariátusnak

állam
nem szükséges, elhal

I. — a kapitalista társadalomban: a szó tulajdonképpeni értelmében vett állam

II. — átmenet (a proletariátus diktatúrája): átmeneti típusú állam (nem a szó tulajdonképpeni értelmében vett állam)

III. — kommunista társadalom, az állam elhalása.

¹² I. m. 45. l.

¹³ I. m. 42—43. l.

¹⁴ I. m. 111. l.

¹⁵ I. m. 38. l.

Másképp:

I. — demokrácia csak a gazdagok számára. (A szegényeknek nincs rá szükségük!)	I. — demokrácia csak kivételképpen, sohasem teljes...
II. — demokrácia a szegények számára, a lakosság 9/10 része számára, a gazdagok ellenállásának erőszakos elnyomása	II. — majdnem teljes demokrácia, amelyet csak a burzsoázia ellenállásának elnyomása korlátoz
III. — teljes demokrácia, amely szokássá válik s ezért elhal és átadja helyét annak az elvnek: mindenki képességei szerint, mindenki szükségletei szerint	III. — valóban teljes demokrácia, amely szokássá válik, s ezért elhal... A teljes demokrácia egyenlő a semmilyen demokráciával. Ez nem paradoxon, hanem igazság!" ¹⁶

Lenin ebben a jegyzetében a proletárdiktatúra államát nem tekinti a szó igazi értelmében államnak. Engels is hasonlóan vélekedik: „Az első tett, amelyben az állam valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel — a termelőeszközök birtokbavétele az egész társadalom nevében — egyszersmind utolsó önálló tette, mint államnak. Valamely államhatalom beavatkozása a társadalmi viszonyokba egyik téren a másik után válik fölöslegessé s azután magától elalszik. A személyek feletti igazgatás helyébe a dolgok igazgatása és a termelési folyamatok vezetése lép.”¹⁷

A következőkben az állam ismérvei és funkciói megváltozásának tükrében próbáljuk bizonyítani a klasszikusoknak azt a gondolatát, hogy a proletárdiktatúra elhaló állam, fél-állam.

Minden a szó tulajdonképpen értelmében vett állam *osztályállam*. A proletárdiktatúra is a munkásosztály kizárólagos hatalma, tehát meghatározott osztályérdekeket kifejező állam. Ez az osztály azonban a társadalom *többsége*. Emellett olyan osztály, amelynek alapvető érdekei egybeesnek valamennyi elnyomott és kizsákmányolt osztály és réteg alapvető érdekeivel. Így valóban a társadalom túlnyomó többségének képviselője. Lenin a következőkben fogalmazza meg ennek jelentőségét: „mihelyt a nép maga nyomja el elnyomóit, akkor már nincs szükség az elnyomáshoz külön hatalomra. Ebben az értelemben az állam kezd elhalni, kezdi elveszíteni politikai jellegét.”¹⁸

Minden kizsákmányoló állam *elnyomó gépezet*. Lenin szerint a proletariátus diktatúrája is a proletariátusnak erőszakra támaszkodó uralma a burzsoázia fölött. Ebben az értelemben a demokrácia és a diktatúra egysége. Lényeges különbséget jelent azonban az a tény, hogy az állam csupán a társadalom kisebbségét nyomja el, és az elnyomás, az erőszak nem a proletárdiktatúra lényege.

Az állam általános jellemzése során a marxista irodalom hangsúlyozza annak *elidegenedett* voltát. A proletárdiktatúra már nem a néptől elidegenedett és vele szemben álló hatalom, hanem olyan állam, amely megvalósítja az uralmon levő osztály alapvető és legáltalánosabb érdekeivel egybeeső, osztálytársadalmi érdekeket.

¹⁶ I. m. 144. l.

¹⁷ I. m. 15—16. l.

¹⁸ I. m. 39. l.

Az állami intézmények dolgozói pedig a nép bizalmából, demokratikus módszerek alapján végzik funkciójukat, és nem valami különálló partikuláris érdeket valósítanak meg, hanem a nép akaratát. Nem a néptől eikülonüiti hatalmat testesítenek meg, hanem a társadalmi fejlettség adott fokán szükségszerűen létező társadalmi munkamegosztás egyik ágát képviselik. A proletárdiktatúrában megszűnnek a hivatalnoki apparátus dolgozóinak anyagi kiváltságai is; teendőiket az általános munkás-munkabér színvonalán mozgó társadalmi juttatás fejében látják el. Az elidegenedés ellen ható tényezőként jelentkeznek az egész lakosság egyre jobban kibontakozó ellenőrző tevékenysége a különböző intézmények fölött, valamint a dolgozók aktív részvétele a társadalmi élet valamennyi területén.

A *területi tagozódás* mint az állam ismérve jellemző a proletárdiktatúrára is, tekintve, hogy először egy, majd néhány országban győzött a szocializmus, és még nem jöhettek létre a nemzeti elkülönültség megszüntetésének feltételei.

A *felfegyverzett emberek külön alakulatát* Marx szerint a felfegyverzett nép váltja fel. Lenin a proletárforradalmak megvalósulásának korában már úgy ítéli meg, hogy erre nincs meg a lehetőség. A szocializmus ugyanis olyan országokban győzött, ahol alacsony a termelőerők színvonala és ahol hosszú ideig megmarad a még létező osztályok és rétegek érdekeinek elkülönültsége. Mindez visszatükröződik a kultúra, az erkölcs és általában a társadalmi tudat színvonalában is. A győztes szocialista országokban hiányoznak például a polgári demokrácia hagyományai is. Ezek a körülmények indokoltá teszik a fegyveres közhatalom fönntartását mindaddig, amíg a belső okok mellett az imperializmus létezése is szükségessé teszi. Lényegesen megváltozik azonban a proletárdiktatúra fegyveres testületeinek a jellege. Az állami szervek más intézményeihez hasonlóan a fegyveres erők is a nép érdekei végrehajtásának eszközeivé válnak, és összetételükben is a néphez kapcsolódnak.

A proletárdiktatúra *funkcióit* elemezve a következőket állapíthatjuk meg: az elhalás folyamatának kezdetére utal a belső elnyomó funkció diktatórikus jellegének csökkenése és a meggyőzés tendenciájának erősödése. A kizsákmányoló funkció helyett a kizsákmányolás megszüntetéséért folytatott harc, valamint a gazdasági szervező és kulturális nevelő funkció válik fő funkcióvá.

Az állam elhalásának problémáját a marxizmus klasszikusai még úgy látták, hogy a proletárdiktatúra állama fog elhalni, hogy a proletárdiktatúra korszaka közvetlenül nő át az államnélküli kommunista társadalomba. Az SZKP XXII. kongresszusa a szovjet társadalomban végbement lényeges változások tudományos elemzése alapján továbbfejlesztette a marxizmus államelméletét és megállapította, hogy a Szovjetunióban a proletárdiktatúra betöltötte történelmi hivatását, és átadta helyét a szocialista állam fejlettebb formájának, az egyetemes népi államnak.^{18a}

* * *

Az *egyetemes népi államról* szóló elmélet nagy vitákat váltott ki a marxista irodalomban. Az a kétely merült föl, hogy ez a felfogás vajon nem azonos-e a múlt században Marx és Engels által bírált „szabad népállam” elméletével. A „szabad népállam”-ról szóló revizionista koncepció a kapitalizmus viszonyai között az antagonisztikus ellentétek létezésének időszakában tételezi föl a nép többségét képviselő és érdekeit kifejező állam kialakulásának lehetőségét. Ez az elmélet a valóság meghamisítását jelenti, mert az antagonisztikus társadalmi viszonyok között nem alakulhat ki ilyen állam. Ha ezt állítjuk, akkor lemondunk a proletárforradalomról, a

^{18/a} A kommunizmus építőinek kongresszusa. Bp. 1961. 229. l.

burzsoá állam megdöntésének szükségességéről, és a kapitalizmusnak a szocializmusba való békés belenövése elméletét fogadjuk el. Engels Bebelhez írt levelében azt fejtegeti, hogy a szabad állam olyan állam, amely szabad a polgáraival szemben, az ilyen állam pedig zsarnoki állam. Mint „külön elnyomó” hatalom, egyetlen állam sem szabad és nem népállam.¹⁹ A szocialista államról is az a véleménye, hogy azt a proletariátus ellenfeleinek erőszakos fékentartására használja föl, ezért értelmetlenség ebben az esetben is szabad népállamról beszélni, és mihelyt szó lehet szabadságról, az állam megszűnik.²⁰ Ezt az álláspontot Földesi Tamás a proletárdiktatúrával és az egyetemes népi állammal kapcsolatban a következőképpen értelmezi: Engels szerint a kommunista társadalom alsó szakaszában osztályállamra van szükség, a proletárdiktatúrára. Ebben az értelemben a proletárdiktatúra sem szabad népállam. Népi jellegét azonban el kell ismerni azon az alapon, hogy a munkásosztály nemcsak része a népnek, hanem az egész nép érdekeit is képviseli. A proletárdiktatúra politikai alapja pedig a proletár és nem-proletár dolgozók szövetsége. A hatalom gyakorlása szempontjából tehát népi állam és ebben az értelemben az egyetemes népi állam előzménye. A hatalom birtoklása szempontjából azonban nem tekinthető népi államnak, mivel a munkásosztály a hatalom kizárólagos birtokosa. Az egyetemes népi állam kialakulásával kapcsolatban Leninre hivatkozva azt fejtegeti, hogy a szocialista állam két alapvető funkciójának elhalása nem egyszerre következik be. A gazdasági és kulturális funkciók összetettebbek, bonyolultabbak és ezért hosszantartóbbak, mint az elnyomó funkciók. „Az állam elhal, amennyiben nincsenek többé tőkések, nincsenek osztályok és ezért elnyomni semmiféle osztályt nem lehet. De az állam még nem halt el egészen...”²¹ Ezt az elképzelést úgy értelmezhetjük, hogy Lenin konkrétan nem fogalmazta meg ugyan az egyetemes népi állam kialakulásának lehetőségét, de megsejtette azt. A „szabad népállam” és az egyetemes népi állam elmélete közötti lényeges különbség az, hogy míg a „szabad népállam” képviselői a proletárdiktatúra előtt és a proletárdiktatúra helyett kívánták azt megvalósítani, addig az egyetemes népi állam a proletárdiktatúra által megvalósított eredmények alapján jött létre.²²

Az egyetemes népi állam létjogosultságát korunkban a Kínai Kommunista Párt vonja kétségbe. Az 1960-as évek elején kifejtett álláspontjuk szerint az SZKP erre vonatkozó álláspontja revizionizmust jelent. Ők viszont azt vallják, hogy a proletárdiktatúrára szükség van a kommunizmus teljes felépítéséig. Elméleti kiindulópontjuk, hogy a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet egységes, osztatlan korszak: beletartozik a szocializmus építésének, a felépült szocializmusnak, sőt a kommunizmus építésének a korszaka is. Ha ezt az egész időszakot egynek vesszük, akkor valóban nem tagadhatjuk, hogy benne kizsákmányoló osztályok is léteznek, de csak a szocializmus építésének időszakában, a felépült szocializmusban már nem. A kínaiak azonban mind a két szakaszt azonosnak tekintik, és kijelentik, hogy valamennyi szocialista országban (a Szovjetunióban is) vannak kizsákmányolók és azok ellen fenn kell tartani a proletárdiktatúrát. Elméletükben a szocialista társadalom mint kizsákmányolásmentes társadalom eltűnik, és nincs különbség a kapitalizmusból a szocializmusba, valamint a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet között. A még meglévő baráti osztályok miatt is indokoltnak tartják az

¹⁹ V. I. Lenin: i. m. 58. l.

²⁰ I. m. 59. l.

²¹ I. m. 86. l.

²² Földesi Tamás: *Az össznépi állam néhány problémája*. Magyar Filozófiai Szemle 1962. 4. szám. 461. l.

osztályharcot. Marx és Engels azonban már korábban megállapították, hogy a kommunista társadalomnak két fejlődési szakasza van, a szocializmus és a kommunizmus. A szocializmus sem egyik napról a másikra valósul meg, hanem egész történelmi időszak szükséges hozzá, a proletárdiktatúra időszaka. Ennek az időszaknak uralkodó állama a proletárdiktatúra, amelynek történelmi hivatása a kizsákmányolás megszüntetése. E feladat megvalósítása után azonban már nincs olyan osztály, amelyet el kellene nyomni. A proletárdiktatúra tehát betöltötte történelmi hivatását, fölöslegessé válik a továbbiakban. A klasszikusok tanítása mellett a gyakorlati tapasztalatok is ellentmondanak a kínai elméletnek. A Szovjetunióban ugyanis már megvalósult a szocializmus, megszűnt a kizsákmányolás. A kínaiak nem látják ezt, és arról beszélnek, hogy a parasztság mint kisárutermelő osztály kapitalista tendenciákat szül. Ez igaz mindaddig, amíg a parasztság valóban kisárutermelő osztályként létezik. A szocializmus felépítésével azonban megszűnik kisárutermelő jellege, szocialista termelési viszonyok közt él, egységes osztállyá válik. A szocialista termelési viszonyok pedig nem adnak lehetőséget a kizsákmányolásra. A felépült szocializmusról úgy vélekednek a kínaiak, hogy ott új kizsákmányoló réteg jelenik meg: a tolvajok, sikkasztók, bűnözők stb. rétege.²³ Ez az elmélet a bűnözést a szocializmus lényegéből fakadó jelenségnek tartja. Ez azonban ellentmond a klasszikusok tanításainak, akik bebizonyítják, hogy a bűnözés a kizsákmányolás terméke. A kizsákmányolás megszűnése után tehát nem újratermelődik, hanem a múlt társadalmi rend maradványaként létezik. Egyébként a bűnözők nem képeznek osztályt a kapitalizmusban sem. Az egyetemes népi állam elméletét azért sem tartják elfogadhatónak, mert azt vallják, hogy az állam csak az osztálydiktatúra szerve lehet, nem létezhet osztályok fölötti állam. Az egyetemes népi állam valóban nem osztályok feletti állam, hanem a még létező szocialista osztályok, az egész nép hatalma.

Az SZKP XXII. kongresszusán ismertetett álláspont, az egyetemes népi állam elmélete azt bizonyítja, hogy a marxizmust alkotó módon alkalmazták az új, megváltozott történelmi helyzetben. Végeredményben ez jelenti a marxizmushoz való hűséget, nem pedig a marxizmus egyes tételeinek állandó, szó szerinti ismételtetése.

* * *

Az egyetemes népi állam a felépült szocializmus, az épülő kommunizmus állama. Típusára nézve szocialista állam, a kizsákmányolás nélküli társadalom megvalósításának eszköze, amely csak fejlettségi fokában különbözik a proletárdiktatúrától. Társadalmi-gazdasági alapja a szocializmus teljes felépítése, a társadalom gazdasági alapjának és felépítményének szocialista volta, amelyet a társadalmi tulajdonforma általánossá válása, a parasztság osztállyá szerveződése és a kizsákmányolás megszűnése jellemez. Ezek a változások azt is jelentik, hogy megszűnt az osztályok közötti antagonizmus. Lényegében a szocialista társadalom valamennyi osztálya szocialista termelési viszonyok között él, mentes a kizsákmányolástól, egyenlő mértékben — végzett munkája alapján — részesül a társadalmi javakból és azonos politikai jogokkal rendelkezik. Ezek alapján a leglényegesebb, általános és alapvető érdekeik és célkitűzéseik egybeesnek, akkor is, ha a részérdekek, a partikuláris érdekek vonatkozásában ellentétek is fönállhatnak. Az anyagi alapon végbement alapvető változás eszmei síkon a társadalom erkölcsi-politikai egységének a kialakulásában tük-

²³ A. Butyenko: *A szovjet össznépi állam. Dokumentumok.* [Az MTI kiadása.] 1963. 25. szám 33—48. l.

röződik. Az osztálytársadalmi változás pedig az egyetemes népi állam megjelenésében fejeződik ki, amelyet a következő sajátosságok jellemeznek:

1. Az állam már nem egy osztály kizárólagos hatalma, mert a társadalom *valamennyi osztálya* és rétege az *államhatalom birtokosává* válik. A proletárdiktatúrával szemben az egyetemes népi államban a munkásosztály megosztja hatalmát a többi szocialista osztállyal, az állam az egész nép hatalmává válik.

2. *Megszűnik az állam osztályelnyomó jellege.* Ez kettős értelemben is magyarázható: egyrészt nincsenek már olyan osztályok, amelyeket el kellene nyomni, másrészt a társadalomellenes erők állami elnyomását (amelyek nem képeznek osztályt) már nem egy osztály, hanem az egész társadalom valósítja meg. Ez a társadalom túlnyomó többségének tevékenysége az elenyésző kisebbség fékentartására. Az állam kényszerítő tevékenységét nem az osztályviszonyok teszik szükségessé, hanem az, hogy a társadalomellenes tevékenységnek még vannak objektív és szubjektív gyökerei. Az állam kényszerítő funkciója azonban egyre inkább háttérbe szorul és előtérbe kerül a nevelés, a meggyőzés. Az állami kényszerítő eszközök helyett egyre nagyobb szerepet kap a társadalmi közvélemény, a kommunista erkölcs kényszerítő ereje.

3. Az egyetemes népi állam jellemző vonása, hogy a *demokrácia* tovább szélesedik, *egyetemessé*, mindenki számára elérhetővé válik. Ennek bizonyítékai a következők:

a) A legfőbb intézkedéseket és törvényeket az egész lakosság részvételével széleskörű vita alapján alkotják meg.

b) Tovább nő a lakosság részvétele a közügyek intézésében.

c) Az állami szervezetekben tovább növekszik a társadalmi aktivisták száma és csökken a fizetett, hivatalos alkalmazottak száma.

d) Fokozódik a lakosság ellenőrző tevékenysége.

e) Meghatározott állami feladatok társadalmi szervezetek hatáskörébe kerülnek. (Egészségügyi, sport stb.)

A demokrácia kiszélesedése nem jelenti a *törvényesség* gyengülését, a törvénytelenések eltűnését. „... ha már nincs is szükség a proletariátus diktatúrájára, azért semmiképpen nem gyengülhet a közrend és a törvényesség. A párt nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy tovább erősítsük a törvényességet és a jogrendet, az állampolgárok jogainak védelmét. A társadalom és az állam szigorúan őrködni fog a szovjet ember jogain, szabadságán és méltóságán. Súlyos csalódás vár arra, aki azt hiszi, hogy államunkban kevésbé lesz szilárd a közrend”²⁴

A törvényesség védelmét a szocialista jogrend biztosítja az egyetemes népi államban is. A jogra szükség lesz mindaddig, amíg a kommunista erkölcs általánossá nem válik. Ez teszi lehetővé a társadalomellenes erőkkel szemben a kényszer alkalmazását.

Nem szűnik meg az állam diktatórikus jellege a *haza védelmével kapcsolatban*. Ez a diktatúra azonban egyetemes népi jellegű, ami nem jelent agresszivitást a külpolitikában, csupán a szocialista állam védelmi képességének állandó erősítését mindaddig, amíg a nemzetközi helyzet azt szükségessé teszi.

A szocializmus felépítésével még nem szűnnek meg az osztályok (csak a kizsákmányoló osztályok), ez azt is jelenti, hogy az *osztályharc* bizonyos maradványai is megmaradnak. A szó klasszikus értelmében vett osztályharcról már nem beszélhetünk, annak gazdasági és politikai alapja megszűnt. Már a szocializmus építése idején is lényeges változás következik be a munkásosztály harcának formáiban.

²⁴ A *kommunizmus építőinek kongresszusa*. Bp. 1961. 797. 1.

Méginkább vonatkozik ez a kommunizmus építésének időszakára. A munkásosztály — szoros együttműködésben a parasztsággal és az értelmiséggel — ebben a korszakban sem valósíthatja meg feladatait harc nélkül. A harc viszont nem az egyes osztályok ellen irányul, hanem mindazon akadályok leküzdésére, amelyek gátolják a feladatok megoldását: ilyenek főleg a termelékenység emeléséért és az emberek tudtatában még meglévő kapitalista maradványok leküzdéséért vívott harc, amelynek jelentős tényezői a széles néptömegek. E feladatok megoldásának legfőbb módszere az eszmei vita, a meggyőzés, a burzsoá eszmei hatások leküzdése.

Nemzetközi vonatkozásban még érvényes a kalsszikus értelemben vett osztályharc. Itt a munkásosztály és a burzsoázia nemzetközi méretekben kifejeződő antagonizmusáról beszélhetünk. Ebből azonban nem következhet szükségszerűen az összeütközések erőszakos jellege, sőt a szocialista országok külpolitikájának alapelve a békés egymás mellett élés, amelynek célja békés gazdasági versenyben legyőzni a kapitalizmust. A harcnak ez a fő formája, emellett azonban jelentős szerepe van a politikai és ideológiai harcnak is.

A munkásosztály kizárólagos hatalmának megszűnése mellett megmarad a *munkásosztály vezető szerepe*. Az SZKP XXII. kongresszusa beszámolójában erről a következőket olvashatjuk: „A munkásosztály a leghaladóbb, a legszervezettebb, a gépiparral szoros kapcsolatban levő osztály, s a kommunista eszmények legkövetkezetesebb hordozója.”²⁵ Ezzel a problémával kapcsolatban Romaskin szovjet akadémikus felveti a proletárdiktatúra és a munkásosztály hegemoniája közti különbség problémáját. Szerinte a munkásosztály hegemoniájának fogalma történetileg szélesebb körű a proletárdiktatúra fogalmánál, amennyiben a diktatúra csak meghatározott történelmi időszakban, a szocializmus építésének idején érvényes, a munkásosztály a tömegek vezetésének szerepét viszont a szocialista forradalom előtt és a proletár diktatúra megszűnése után, az egyetemes népi államban is betölti. Kiss Artúr *A szocialista állam és kritikussai* című munkájában ezt a problémát a következőképpen fogalmazza meg: „A meg nem osztott hatalom elengedhetetlen biztosítója a munkásosztály vezető szerepének, amikor a kapitalista rendszerhez húzó dolgozókkal van szövetségben.”²⁶ A szocialistává lett osztályok azonban már nem indokolják a munkásosztály kizárólagos hatalmát. A munkásosztály vezető szerepe az egyetemes népi államban is abban nyilvánul meg, hogy elsősorban az ő alapvető és általános érdekei valósulnak meg, amelyek egybeesnek a társadalmi haladással, valamint a többi dolgozó osztályok legalapvetőbb érdekeivel is. Ez az alapja annak, hogy a többi osztály elfogadja vezetését.

A társadalomban végbement változások az állam *funkcióinak* megváltozásában is visszatükröződnek. A belső elnyomó funkció például átalakul a *társadalmi tulajdon védelmezése* és a *társadalmi együttélés szabályozása* funkciójává. A gazdasági szervező és kulturális nevelő funkció konkrét feladatait az SZKP XXII. kongresszusának beszámolója alapján a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A kommunizmus anyagi, technikai bázisának megteremtése.
2. A kommunista termelési viszonyok létrehozása.
3. A nép jólétének állandó növelése.
4. A sokoldalú, kommunista embertípus kifejlesztése.

A külső funkciók — a haza védelme és a szocialista országok közötti együttműködés szervezése — továbbra is fontos feladatai az államnak.

²⁵ Uo. 230. l.

²⁶ Kiss Artúr: *A szocialista állam és kritikussai*. Bp. 1966.

Az egyetemes népi állammal kapcsolatban olyan nézetek is felmerültek, hogy ha megszűnt a kizsákmányolás, akkor nemcsak a proletárdiktatúra, hanem az állam minden más formája is feleslegessé válik. Ezzel az állásponttal nem érthetünk egyet, mert a felépült szocializmus viszonyai sem teszik lehetővé az állam elhalását. Az egyetemes népi állam létezését belső és külső tényezők indokolják. A kommunizmus építésének feladata olyan sokoldalú és bonyolult, hogy annak megszervezését és végrehajtását az adott fejlettségi szinten csak állami eszközökkel lehet megvalósítani, annál is inkább, mert bizonyos partikuláris érdekek szembekerülhetnek az egész társadalom érdekeivel és ilyen esetekben szükségessé válik az állam kényszerítő ereje. A termelés viszonylag alacsony foka és a társadalmi öntudat adott színvonalra ugyancsak feltételezi a társadalmi munka végzésének és a javak elosztásának állami ellenőrzését. A baráti szocialista országok között még meglévő — sajátos gazdasági, történelmi körülményeiből fakadó — különbségek bizonyos érdekellentéteket is kiválthatnak. Ezek leküzdése is csak állami eszközök segítségével, az együttműködés formáinak állandó fejlesztésével mehet végbe. Végül a kapitalista környezet létezése is feltétlenül szükségessé teszi az állam védelmi funkciójának és elhárító tevékenységének fennmaradását.

* * *

A marxista államelméletben fontos helyet foglal el az állam *elhalásának* problémája. Az állam elhalásának szükségszerűségét és több azzal kapcsolatos elvi probi létét a klasszikusok is világosan látták. Így az elhalás fokozatosságát, kezdeti szakaszának jellemző vonásait és az elhalás végső stádiumát. Marx *A filozófia nyomora* című művében a következőket olvashatjuk: „A munkásosztály fejlődése nyomán a régi polgári társadalmat olyan tásulással fogja helyettesíteni, amely kizárja az osztályokat és az osztályok antagonizmusát, és akkor nem lesz többé szoros értelemben vett politikai hatalom, mert a politikai hatalom nem más, mint a polgári társadalomban meglévő antagonizmus hivatalos kifejezése.”²⁷ Engels hasonló módon fejt ki a problémát. „Marxnak és magamnak 1845 óta az volt a nézetünk, hogy az eljövendő proletárforradalom egyik végső következménye az állam névvel megjelölt politikai szervezetek fokozatos felbomlása lesz.”²⁸

A revizionizmus és az opportunizmus képviselői a burzsoá állam elhalását hirdették, ami a szocialista forradalom tagadását jelenti. Lenin *Állam és forradalom* című munkájában azt is bebizonyította, hogy csak a proletárállam halhat el, a burzsoá államot szocialista forradalomban meg kell dönteni.

Az anarchisták a hatalom átvétele után azonnal meg akarják szüntetni az államot.

Napjainkban a szocialista forradalom békés útjának lehetőségéről szóló elmélet helytelen értelmezése fölélesztheti az állam elhalásáról szóló opportunisták nézeteket. A marxizmus következetes képviselői ezért mindig éles különbséget tesznek a forradalom békés útjának marxista elmélete és a kapitalizmusnak a szocializmusba való békés belenövéséről szóló opportunisták elmélet között. Az utóbbi nézet képviselői lemondanak a társadalom minőségi átalakulásáról, a proletariátus diktatúrájáról és a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételéről. Az átnövést „csak parlamenti úton” képzelik el. A nemzetközi munkásmozgalom vezetői napjainkban a körülmények alapos tanulmányozása eredményeként állapították meg, hogy a jelenlegi

²⁷ Marx: *A filozófia nyomora*. Bp. 1952. 169. l.

²⁸ Marx—Engels: *Válogatott levelek*. Bp. 1950. 429. l.

helyzetben megvan a lehetőség a szocialista forradalom békés kivívására. Ez az álláspont tehát nem mond le a munkásosztály forradalmáról, a proletariátus diktatúrájáról, csupán a fegyveres feikelést tartja elkerülhetőnek és a forradalom egyéb módszerei mellett, de nem azok kizárásával (politikai tömegtüntetés stb.) lehetségesnek tartja a parlament fölhasználását is. A forradalom viszonylag békés útjának elmélete nem mond ellent annak a marxista-leninista tételnek sem, hogy a burzsoá állam nem halhat el, hanem azt meg kell dönteni.

Sajátos módon értelmezte az állam elhalásának kérdését a Jugoszláv Kommunista Szövetsége. Az államról alkotott revizionista felfogásuk jelentkezik már a jelenlegi burzsoá államok megítélésében is. Abból a tényből, hogy néhány nyugati tőkés országban erősödnek az államkapitalista tendenciák, azt a következtetést vonják le, hogy ezekben az országokban az állam egyaránt ellenőrzi és korlátozza a tőkét és a munkát, tehát az osztályok fölé, a társadalom fölé emelkedett, vagyis elveszítette osztály jellegét. A burzsoá államot eme új vonása alapján alkalmasnak találják arra, hogy „behatoljon a szocializmus korszakába”. A *Kommuniszt* című szovjet folyóiratban a JKSZ programtervezetéről szóló cikkben a szerzők ezt úgy magyarázzák, hogy ez a kapitalizmus szocializmussá alakulásának evolúciós folyamata, amely megkezdődik már a kapitalizmusban a szocializmus ösztönös növekedése útján. A marxizmus-leninizmus képviselői a társadalmi fejlődés tényeire támaszkodva nem érthetnek egyet ezzel az elmélettel. Közismert az a jelenség, hogy a burzsoá állam beavatkozása a gazdasági életbe a monopóliumok érdekében egyáltalán nem szünteti meg a társadalom tőkés jellegét, nem szünteti meg a munkásosztály kizsákmányolását, az csak a munkásosztály forradalma útján érhető el.

A jugoszláv kommunisták államelméletének másik lényeges eleme, hogy a demokráciát és az államot élesen szembeállítják egymással. Arról beszélnek, hogy a szocializmus építése idején az állam gátolja a gazdaság és a demokrácia fejlődését, ezért már az átmeneti korszak kezdetén napirendre kell tűzni és meg kell valósítani az állam elhalását. A JKSZ programja kimondja: „A munkásosztály és a dolgozó emberek hatalmának megszilárdulása után az állam fokozatos elhalásának kérdése válik a szocialista társadalom alapvető és sorsdöntő kérdésévé.”²⁹ E tétel értelmében Jugoszláviában lemondtak a proletárállam szükségességéről akkor, amikor még fennáll az imperialista támadás veszélye és a belső osztályellenség restaurációjának lehetősége. Emellett a termelés és elosztás irányításának funkcióját is az ún. „társadalmi öngazgatás” módszerével akarják megoldani.

Elméletük indoklásában jelentős helyet foglal el az elosztással kapcsolatos véleményük. Edvard Kardelj a JKSZ VII. Kongresszusán a programtervezet ismertetése kapcsán a következőket mondta: „Legfontosabb ösztönzőt a dolgozók tudatos alkotó tevékenységéhez a dolgozó ember konkrét anyagi érdekei adják. Ennek megfelelő hatását nem az államon keresztül, inkább a népi jövedelem általános, tervszerű, globális elosztásának keretében lehet biztosítani. Magának a termelésnek is a munkástanácsoknak és a társadalmi öngazgatás egyéb szerveinek funkciójává kell válnia.”³⁰

Erről a problémáról néhány évvel később, 1961. november 25-én ugyancsak E. Kardelj így beszélt: „Az elosztás jelentőségét kell hangsúlyozni, mert végeredményben az elosztás a termelési viszonyok tükré, és ellenőrzési forma annak a gyakorlatnak az ellenőrzésére, vajon a szocializmusról tett nyilatkozatok összhangban vannak-e a szocialista gyakorlattal.” Ugyanebben a nyilatkozatában a következőket

²⁹ JKSZ programja: 34. l.

³⁰ Magyar Szó 1958. IV. szám.

olvashatjuk: „Az öngazgatási rendszer és az általa kialakított gazdasági rendszer nemcsak azt jelenti, hogy túljutottunk az állami bérvízyonokon, hanem az adminisztratív etatista monopólium minden más formáján is, amelyek a szocializmus fejlődésében sok és súlyos eltorzulás forrásai.”³¹

Az állam elhalásának napirendre tűzését azzal az érveléssel is próbálják alátámasztani, hogy az ő gyakorlatuk alapján „az állam funkciói először a gazdaság, a közoktatás, a kultúra, a társadalmi szolgáltatások területén szűkülnek.”³²

Ezekből az elvi alapokból kiindulva különböző intézkedéseket hoztak, amelyek célja elősegíteni az állam elhalását. Arról beszélnek, hogy az állam kényszerítő tevékenysége fékezi a társadalom fejlődését, a dolgozók kezdeményezését és aktivitását, ezért legfőbb feladata a társadalmi öngazgatás megteremtése és állandó fejlesztése. A társadalmi öngazgatás rendszere magában foglalja a munkástanácsokat, amelyek az üzem termelésének és a termékek elosztásának funkcióit önállóan végzik: a kommunákat, amelyek községi és járási területi öngazgatási szervek; ezekről mondja J. Broz Tito elnök, hogy nemcsak helyi jellegű problémákat oldanak meg, hanem mind nagyobb társadalmi eszközök felett is rendelkeznek. E szervek mellett működnek még különböző tanácsok és bizottságok, amelyek a lakosság észrevételei, javaslatai és bírálati alapján működnek és bevonják a lakosságot a közös, társadalmi ügyek intézésébe. Igen jelentős a választók gyűlése, amely tulajdonképpen az öngazgatás szerveit megválasztja. A társadalmi öngazgatás szerveinek jelentőségét abban határozzák meg, hogy itt maguk a dolgozók társulnak a közös feladatok megoldására állami kényszer nélkül. Álláspontjuk ellentmondásosságát mutatja, hogy nem tagadják mindig egyértelműen az állam jelentőségét. Kardelj mondja, említett beszédében, hogy államra szükség van bizonyos problémák megoldására: például a szocialista-ellenes erők megfékezése és az ország védelme szempontjából. Bizonyos befolyásoló szerepe megmarad az államnak a gazdasági életben is, például egy globális társadalmi terv keretében. A társadalmi öngazgatási szervek jogkörének a kiszélesítése, valamint az állam kényszerítő erejének háttérbeszorítása a társadalom fejlődésében az ösztönösség elterjedésének kedvez. Az állam irányító tevékenységének megszüntetésével kapcsolatban Vladimir Bakarics arról beszél, hogy nem mindegy, milyen az állam formája. Hivatkozik a programra, amely elvetette a központosított államhatalom eszméjét. Bakarics Marxot idézi, aki szerint „az államgépezet szétrombolása nem veszélyezteti a központosítést.” Ez a tétel a burzsoá államgépezet szétrombolására vonatkozik és egyáltalán nem igazolja a központosított államhatalom megszüntetésének realitását, sőt annak szükségessége mellett szól. Bakarics mégis azt a következtetést vonja le, hogy a legnagyobbfokú központosítást követelő problémák is megoldhatók a dolgozók önkéntes táulásainak formájában.³³

Az eddigiek alapján felvetődik a kérdés, hogyan értékelhető a JKSZ koncepciója?

A marxizmus kalsszikusai több munkájukban kifejtették, hogy az állam elhalásához a teljes kommunizmus szükséges. Lenin *Állam és forradalom* című művében írja: „Egy osztály diktatúrája szükségszerű nemcsak minden osztálytársadalom számára általában, nemcsak a burzsoáziát megdöntő proletariátus számára, hanem annak az egész történelmi korszaknak a számára is, amely a kapitalizmust az osztály nélküli társadalomtól, a kommunizmustól elválasztja.”³⁴

³¹ Magyar Szó 1961. XI. 25. szám

³² Uo.

³³ Magyar Szó 1958. IV. 23.

V. I. Lenin: i. m. 32. l.

Ami a termelés és elosztás problémáját illeti nem mondhatjuk, hogy meghatározott elosztási mód és forma lenne az ország szocialista jellegének a kritériuma. A tapasztalat, a gyakorlat azt a marxista tételt igazolja, hogy az elosztási viszonyok minden társadalmi rendszerben a tulajdonviszonyok függvényei. A JKSZ teoretikusai is elismerik a munka szerinti elosztás elvét, de nem látják, hogy a munka és fogyasztás mértékének ellenőrzését csak a szocialista állam hatáskörében lehet megvalósítani, tehát a demokrácia fejlesztésével egyidejűleg az állami centralizációra is szükség van. A szocializmus építésének feladatait csak az egész társadalmat átfogó és a jövő távlatait is felmérni képes, központi hatalom irányításával lehet megoldani. Ez természetesen nem zárja ki, sőt feltételezi a dolgozó nép széleskörű részvételét a közös ügyek intézésében. A társadalmi öngazgatás szervei ebben a korszakban még nem képesek össztársadalmi méretekben gondolkodni, éppen ezért gyakran előfordul, hogy az egyéni és csoportérdekek összeütközésbe kerülnek az egész társadalom érdekeivel. Ilyen jelenség például az a tény Jugoszláviában, hogy van ugyan társadalmi, központi terv, de az, nehogy korlátozza a társadalmi öngazgatás szerveinek tevékenységét, csak az általános kereteket adja meg, amelyen belül igen széleskörű és sokirányú lehet mind a különböző helyi szervek, mind a termelési kollektívák működése. A termelés konkrét feladatainak, az üzem jellegének és az elosztás mértékének meghatározása is az üzemekben működő munkástanácsok hatáskörébe tartozik. Nyilvánvaló, hogy ez a módszer a tervszerű, tudományos irányítás kiküszöbölésével tág teret enged az ösztönösség megnyilvánulásának, ez pedig különféle nehézségeket okoz a gazdasági életben. Ezzel magyarázható többek között a Jugoszláviában még meglevő munkanélküliség, valamint az a jelenség, hogy egyes üzemek nagyobb részesedést biztosítottak dolgozóiknak, mint amennyit a termelés lehetővé tett. Ez a folyamat végül is az árak emelkedéséhez és az ország adósságainak növekedéséhez vezetett. Ugyancsak károsan befolyásolja az ösztönösség a termelőerők fejlődésének ütemét, valamint a mezőgazdaság szocialista átszervezését. Ezek a tények gyakorlatilag is bizonyítják, hogy egyrészt az állam irányító szerepéről való lemondás nem segíti, ellenkezőleg: gátolja a szocializmus építését, másrészt cáfolják azt az elméletet, hogy az állam funkciói közül legkorábban a gazdasági funkciók mehetnek át a társadalmi öngazgatás körébe.

Az államnak, mint politikai jellegű szervezetnek feladata az osztályok és nemzetek közötti kapcsolatok szabályozása. Amíg léteznek osztályok és nemzetek, addig az állam funkciói megőrzik politikai jellegüket. Nem változtat ezen az intézkedés sem, hogy bizonyos funkciókat az állami szervektől a társadalmi szervek vesznek át.

Mint ahogyan az állam elhalása nem következhet be csak a teljes kommunizmusban, ugyanúgy a társadalmi öngazgatás sem alakulhat ki teljes mértékben, csak az állam elhalása után. A társadalmi öngazgatás az egész társadalom közös ügyeinek társadalmi úton való intézését jelenti, és annak ellenére, hogy Jugoszláviában a társadalom különböző rétegeinek kezdeményező, sőt a végrehajtásban is jelentős szerepük lehet és az öngazgatás bizonyos elemei már a proletárdiktatúra korszakában is megjelennek, mégsem mondhatjuk, hogy a Jugoszláviában működő társadalmi szervek a kommunista társadalmi öngazgatás szervei lennének. Mellettük, vagy fölöttük — ha tevékenysége korlátozott is — létezik az államapparátus rendszere a maga kényszerítő apparátusával.

A jugoszláv vezetők a gazdasági életben jelentkező nehézségek hatására az utóbbi időben kénytelenek álláspontjukon változtatni. Több intézkedést hoztak a központi irányítás hatékonyabbá tételére. Többek között állami ellenőrzés alá helye-

zik azokat az üzemeket, amelyek veszteségesek. Szigorúan büntetik a gazdasági bűncselekményeket. Ugyancsak a probléma megoldását célozza a felülről kiinduló ipari átszervezés, a különböző vállalatok összevonása. Ezek az intézkedések a központi irányítás, az állam kényszerítő funkciójának erősítését jelentik. Tito elnök 1963 májusi szpliti beszédében nyíltan és őszintén feltárta a vezetésből következő hiányosságokat és hangsúlyozta a kommunisták felelősségét. E. Kardelj hasonlóképpen nyilatkozik: „Az adminisztratív formák, a bürokratikus-etatista monopóliumok és a szubjektivisták önkény bírálatában nem fejlesztettük kellőképpen, sőt elhanyagoltuk az eszmei és politikai irányítás, valamint az állami-adminisztratív szabályozás egyes területeit.” Másutt a központi irányítás szükségességéről beszél. „Nincsen öngazgatás és szabadság megfelelő szervezett, közös társadalmi ellenőrzés nélkül... nincs öngazgatás az olyan centralizált és jól szervezett funkciók nélkül, amelyeknek természetüknél fogva centralizáltaknak kell lenniük.”³⁵ Ezek a nyilatkozatok arra mutatnak, hogy a jugoszláv vezetők eljutottak a hibák gyökerének feltárásához, sőt továbbmentek és konkrét intézkedéseket hajtanak végre a hibák kijavítása érdekében. Igen lényeges ebből a szempontból az elosztási rendszer olyan irányú megváltoztatása, amely a túlzott egyéni és csoportköveteléseket korlátozza, ilyen módon a fizetések aránytalanságának a csökkentését is elősegíti. A piacprobléma és árpolitika hiányosságainak kiküszöbölésére ellenőrző bizottságokat alakítanak amelyek feladata az árpolitika tudatos alakítása és az ösztönös tendenciák korlátozása. Ugyancsak a piacprobléma megoldását célozza és az ország pénzgazdálkodását javítja, hogy külön törvény szabályozza a külkereskedelmi vállalatok ügyintézését. A társadalmi és állami ellenőrző szervek működésének jogi szabályozása ugyancsak tudatos, központi irányítás érvényesítését szolgálja.

Mindezek a változások visszatükröződnek Jugoszlávia új alkotmányában is. Az új alkotmány kimondja, hogy Jugoszláviában a termelőeszközök társadalmi tulajdonban vannak, nincs kizsákmányolás és tervgazdálkodást folytatnak. Rögzíti, hogy a Dolgozó Nép Szövetségének a JKSZ a vezetőereje. Az új alkotmányban már nem találunk olyan fogalmazást, amelyet az 1953-as alkotmány még tartalmaz, hogy az állam „nem adminisztratív jellegű” szervezet. Továbbra is lényeges elve az alkotmánynak, hogy a társadalmi öngazgatás és a szocialista demokrácia minden formáját fejleszteni kell. Újszerű jelenség a szocialista országok formai fejlődésében a jugoszláv állam legfelső szervezetének, a Szövetségi Tanácsnak öt kamarássá tétele. Valószínű, hogy ez hozzájárul a szakirányítás nivójának emeléséhez, ami hatékonyabbá teheti a központi irányítást. Az említett új jelenségek mindenképpen pozitív irányban befolyásolják a szocializmus építését Jugoszláviában.

Az állam elhalála elméletének tanulmányozásánál föltétlenül foglalkoznunk kell Sztálin koncepciójával is. Az SZKP 1939-i XVIII. Kongresszusa foglalkozott a szocializmus felépítésével kapcsolatos néhány elvi problémával. Sztálin többek között azt a kérdést fejtegette, hogy a szocializmus felépítése szükségszerűen maga után vonja-e az állam elhalását. A kérdés Engelsnek azzal a tételével kapcsolatos, hogy ha már nem lesznek elnyomandó társadalmi osztályok, nem lesz szükség külön elnyomó hatalomra... Sztálin szerint ez a tétel csak abban az esetben érvényes, ha a szocializmus egyszerre több országban győz. A szocializmus egy országban való győzelme esetén a szocializmus felépítése, a kizsákmányoló osztályok felszámolása esetén is szükség van államra. Az állam fennmaradásának szükségességét főleg a nemzetközi helyzettel idokolta. Engels tételével kapcsolatban a következőket mondta: „helyes, de csak a következő feltétel egyike esetén:

³⁵ J. B. Tito: *Szpliti beszéde*. Dokumentumok [Az MTI kiadása.] 1962. 22. sz. 86. l.

a) ha a szocialista államot csakis az ország belső fejlődésének szempontjából tanulmányozzuk, ha már eleve elvonatkoztatjuk a nemzetközi tényezőktől, ha a kutatás könnyebbége kedvéért izoláljuk az országot és az államot a nemzetközi környezettől,

b) ha feltételezzük, hogy a szocializmus már győzött minden országban, vagy az országok többségében, a kapitalista környezet helyett szocialista környezet van és nincs meg többé a kívülről jövő támadás veszedelem, nincs többé szükség a hadsereg és állam erősítésére.”³⁶

Az idézet elemezve azt monthatjuk: a marxizmus kalsszikusai sohasem állították, hogy a szocializmus felépítésével egyidejűleg el kell halni az államnak. Lenin szerint pl. „... jogosan csak az állam elkerülhetetlen elhalásáról beszélhetünk, hangsúlyozva ennek a folyamatnak hosszú tartamát, hangsúlyozva, hogy ez attól függ, milyen gyorsan fejlődik ki a kommunizmus felsőbb foka és teljesen nyitva hagyva az elhalás határidőinek vagy konkrét formáinak kérdését, minthogy a kérdések megoldására anyaggal nem rendelkezünk.”³⁷ Sztálin ezt nem vette figyelembe. Az állam elhalásának problémáját szembeállította az állam erősítésének kérdésével, holott a kettő nem ellentétes egymással. A szocialista állam fő erőssége nem a külön elnyomó apparátus növelésében rejlik, hanem a forradalmi munkáspárt helyes politikájától, egységétől, tömegbefolyásától és gazdasági erejétől, valamint a dolgozó tömegek aktivitásától, műveltségi színvonalától függ. Sztálinnak az állammal kapcsolatos felfogása, valamint a vezetésével eluralkodott személyi kultusz akadályozta, lassította az állam demokratizmusának kibontakozását, így a proletárdiktatúra fokozatos elhalását, össznépi állammá válását. A jugoszlávok álláspontjával összehasonlítva Sztálin éppen az ellenkezőjét igyekezett annak megvalósítani. A jugoszlávok a demokratikus oldal fejlesztését, a lakosság öntevékenységének kibontakoztatását túlozták el a centralizmus rovására, Sztálin a centralizmust és az állam kényszerjellegét erősítette a demokrácia rovására. Emellett figyelmen kívül hagyta, hogy a szocializmus teljes felépítése után nemcsak a nemzetközi helyzet, hanem belső tényezők is indokolják az állam fönmaradását.

Az egyetemes népi államról szóló vitában olyan nézetek is felmerültek, hogy az egyetemes népi állam a szocialista államnak nem az utolsó formája. M. I. Misin szovjet filozófus szerint lehetséges a *kommunista össznépi állam*, amelyben egyesül a politikai szervezet és a kifejlődő öngazgatás társadalmi szervezetei. Létezését abban az esetben tartja indokoltnak, ha fennmarad a kapitalista környezet a kommunizmus felépülésének időszakában. Ezt a véleményt hipotézisnak tekinthetjük, amelyet esetleg a társadalom fejlődése igazolhat.

* * *

Az SZKP XXII. kongresszusának beszámolója a szocialista államiság fejlődésének tendenciáját a felépült szocializmus korszakában a társadalmi *öngazgatás* kibontakozásában jelöli meg. Egyidejűleg érvényesül az állami vezetés és kezd kialakulnia társadalmi öngazgatás rendszere. A két tényező bizonyos ideig összefonódik.

Kiss Artur az öngazgatás lényegét a következőkben határozza meg: „Az öngazgatás a vezetés olyan fajtája, módja, amely biztosítja, hogy a vezetettek maximálisan beleszólhatnak az irányításba, a velük kapcsolatos ügyek eldöntésébe, lehe-

³⁶ I. V. Sztálin: *A leninizmus kérdései*, Bp. 1949. 628. l.

³⁷ V. I. Lenin: i. m., 88. l.

tővé teszi, hogy az ügyek igazgatásában, illetve annak ellenőrzésében minél teljesebben és aktívabban résztvegyenek.”³⁸

A definíciót elemezve a következő megállapításokat tehetjük: Első látásra azt mondhatnánk, hogy a benne foglaltak kiterjeszthetők a szocialista állam mindkét fejlődési fokozatára, a proletárdiktatúrára és az egyetemes népi államra is. Rájuk is jellemző a lakosság többségének aktív részvétele a közügyek intézésében. A maximális beleszólás lehetősége az a többlet, amely csak az öngazgatás rendszerében biztosítható, és amely a tömegek nagyobbfokú önállóságát és aktivitását lehetővé teszi. Az öngazgatás szó jelentését vizsgálva azonban arra az álláspontra kell jutnunk, hogy az önkormányzatot fejez ki abban az értelemben, miszerint a lakosság egészét nem *kívülről*, vagy felülről irányítják, hanem azok maguk kormányozzák magukat. A *vezettek* kifejezés viszont föltételezi a kommunizmusban is a technikai alárendeltséget a közügyek intézésében. Ennek indokoltságát a társadalom magasfokú szervezettsége és bonyolultsága magyarázza. Kiss Artur azt is megemlíti, hogy a modern társadalomban a bonyolult munkamegosztási viszonyok és a társadalmi struktúra lehetetlenné teszik, hogy az egyének mindenben közvetlenül képviseljék saját érdekeiket. Nem képesek minden fórumon megjelenni, ezért szükséges, hogy képviseltesék magukat. Eszerint a társadalmi öngazgatás is megában foglalhatja a képviselői rendszereket. Ez nem mond ellent annak az elvnek sem, hogy a társadalom tagjai maguk intézik a társadalmi együttélésből fakadó közös ügyeiket, s bárki, bármilyen társadalmi kérdésben közvetlenül állást foglalhat, résztvehet a határozatok meghozatalában, végrehajtásában és ellenőrzésében. Kiss Artur arról is beszél az öngazgatással kapcsolatban, hogy az nem követel föltétlenül új, külön erre a célra szolgáló szervezeteket. A szocialista országok öngazgatásának fejlődése elképzelhető a ma meglévő szervezetek demokratikus tartalmának erősödésén keresztül is.³⁹

A kommunista társadalmi öngazgatásban továbbra is megmaradnak a gazdasági és kulturális irányítás, a nevelés és oktatás, az egészségvédelem, valamint a társadalmi együttélés szabályozásának funkciói. Ezek azonban *elvesztik politikai jellegüket*. Ugyancsak Kiss Artur fejt ki ezzel kapcsolatban, hogy a kommunista termelési viszonyok következtében megszűnnek az ellentmondások a partikuláris és az ösztársadalmi érdekek között és így fölöslegessé válik, hogy egy különálló szervezet képviselje és érvényesítse a társadalmi érdekeket. Így valósulhatnak meg Engels szavai, hogy az emberek feletti kormányzás helyébe a dolgok igazgatása, a termelési folyamatok vezetése lép és megvalósul a teljes demokrácia, amely mindenki számára szabadságot és az emberi jogok széleskörű kibontakozását eredményezi. Lenin szerint „csak a kommunizmus képes valóban teljes demokráciát biztosítani és minél teljesebb lesz a demokrácia, annál hamarabb válik majd feleslegessé és hal el magától!”⁴⁰ A demokrácia tehát mint politikai kategória megszűnik, de mint a társadalmi öngazgatás módszere, mint a társadalmi együttélés szabályozásának, a közügyek intézésének formája továbbra is megmarad.

A társadalmi öngazgatás nem jelentheti a foglalkozások és tevékenységek állandó cserélgetését, nem jelenthet a társadalmi ügyek intézésében anarchiát. A kommunizmus magasfokúan szervezett társadalom, amely megköveteli a társadalmi élet tervszerű, tudományos irányítását és szervezését. Az emberek közéleti tevékenysége összhangban áll tudásukkal és képzettségükkel. A mindennapi létfenntartó munkájuk mellett szabadidejükben, meghatározott időszakban végzik a

³⁸ Kiss Artúr: i. m. 235. l.

³⁹ U.o. 238. l.

⁴⁰ V. I. Lenin: i. m, 82. l,

társadalmi feladatokat. A tömegek mellett az egyes személyek is vezetőszerpéhez juthatnak, de a legáltalánosabb, a leglényegesebb kérdések megoldásában, a legfontosabb szabályok megalkotásában a kollektívák játszik a döntő szerepet. Azonban sem a tömegeknek, sem a személyeknek ez a tevékenysége nem képez önálló szakmát. A társadalom közös ügyeinek intézése megszűnik a *társadalmi munkamegosztás külön ágaként* funkcionálni.

Az állam elhalásának lényeges kérdése az *elhalás feltételeinek* problematikája. A marxizmus klasszikusainak útmutatásai és korunk tapasztalatai alapján ezzel kapcsolatban a következőket állapíthatjuk meg: Az elhalás feltételeit elemezve a termelési mód változását tekinthetjük kiinduló alapnak. Ezen belül a termelőerők fejlődésének, a termelékenységnek olyan színvonalát kell létrehozni, amely alapját képezheti a munkaidő csökkentésének, megfelelő szabad időt biztosítva egyrészt a képességek sokoldalú kifejlesztéséhez, másrészt a közös ügyek intézéséhez. Ugyancsak a termelőerők magas foka biztosítja a munka tudományos és alkotó jellegét, amely a kommunista munkaerőkölcs objektív alapja. Végül lehetővé teszi olyan termékbőség megteremtését, amely a szükségletek szerinti elosztás megvalósításának feltétele. A termelőeszközök fejlesztésének útja a kommunizmus anyagi technikai bázisának kialakítása.

A termelési viszonyok szférájában a következő változások szükségesek:

1. Az ösztönei tulajdonforma kizárólagossá válása.
2. Az osztálykülönbségek teljes megszűnése.
3. A falu és a város, valamint a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbség eltűnése.
4. A munkamegosztás olyan jellegű átalakulása, hogy az ember ne legyen egész életén át egy foglalkozáshoz kötve.
5. A társadalmi javaknak szükségletek szerinti elosztására való áttérés.

Az állam elhalásának ideológiai feltételeit a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A társadalom tagjainak világnézeti egysége a legáltalánosabb kérdésekben.
2. A kommunista erkölcs általánossá válása, amelynek alapján a munka mindenki számára belső szükségletté válik és emellett képes lesz a társadalmi együttélés szabályainak önkéntes, minden kényszerítő eszköz nélküli betartására.
3. A kultúra olyan magas színvonalra, amely biztosítja a sokoldalú embertípus kibontakozását és lehetővé teszi, hogy a közösségi együttéléstől fakadó társadalmi feladatokat a társadalom bármely tagja képes legyen megvalósítani.

Lenin az állam elhalásának kérdését a nemzetek összeolvadásának problémájával is kapcsolatba hozta. A nemzeti önrendelkezés körül folyó vita eredményeiről írt munkájában tömören vázolja a nemzetek összeolvadásának folyamatát. Leglényegesebb fordulatnak ebben a kérdésben is a kapitalizmus megdöntését, a szocializmus megteremtését tekinti azon az alapon, hogy csak a szocializmus szünt meg mindenféle elnyomást, így a nemzeti elnyomást is. A szocializmus lehetőséget ad a demokrácia teljes megvalósítására, amely soknemzetiségű államokban a nemzetek különválási szabadságát is jelentheti. Ezt követi a nemzeti surlódásoknak és a nemzeti bizalmatlanságnak a kiküszöbölése, majd a nemzetek közeledése és teljes egybeolvadása. Ez a feltétele a nemzetek vonatkozásában az állam elhalásának; s ez a folyamat nemcsak a soknemzetiségű államok fejlődésének útja, hanem az önálló nemzeteké is.⁴¹ Ez logikailag is indokolt: ha nem lesznek államok, akkor nem lesznek államhatárok sem. Világméretben ez a fejlődési vonal feltételezi a szocializmus.

⁴¹ V.I. Lenin Művei. XXI. köt. Bp. 1951. 339—40. l.

győzelmét minden országban, vagy legalábbis a legjelentősebb tőkés országokban.

Az állam elhalásának feltételeit tömören Lenin szavaival foglalhatjuk össze: „A demokrácia is államforma, amelynek el kell majd tűnnie, de ez csak akkor fog bekövetkezni, amikor a véglegesen győztes és megszilárdult szocializmus átmegegy a teljes kommunizmusba.”⁴²

⁴² Uo. 337. l.

COMMENTS ON LENIN'S: „STATE AND REVOLUTION.”

By Mrs. Rosa Héder dr.

The study was made on the occasion of the fiftieth anniversary of the publication of Lenin's work. It appreciates the significance of the work, reviews in detail the thoughts of it which are up-to-date even at present.

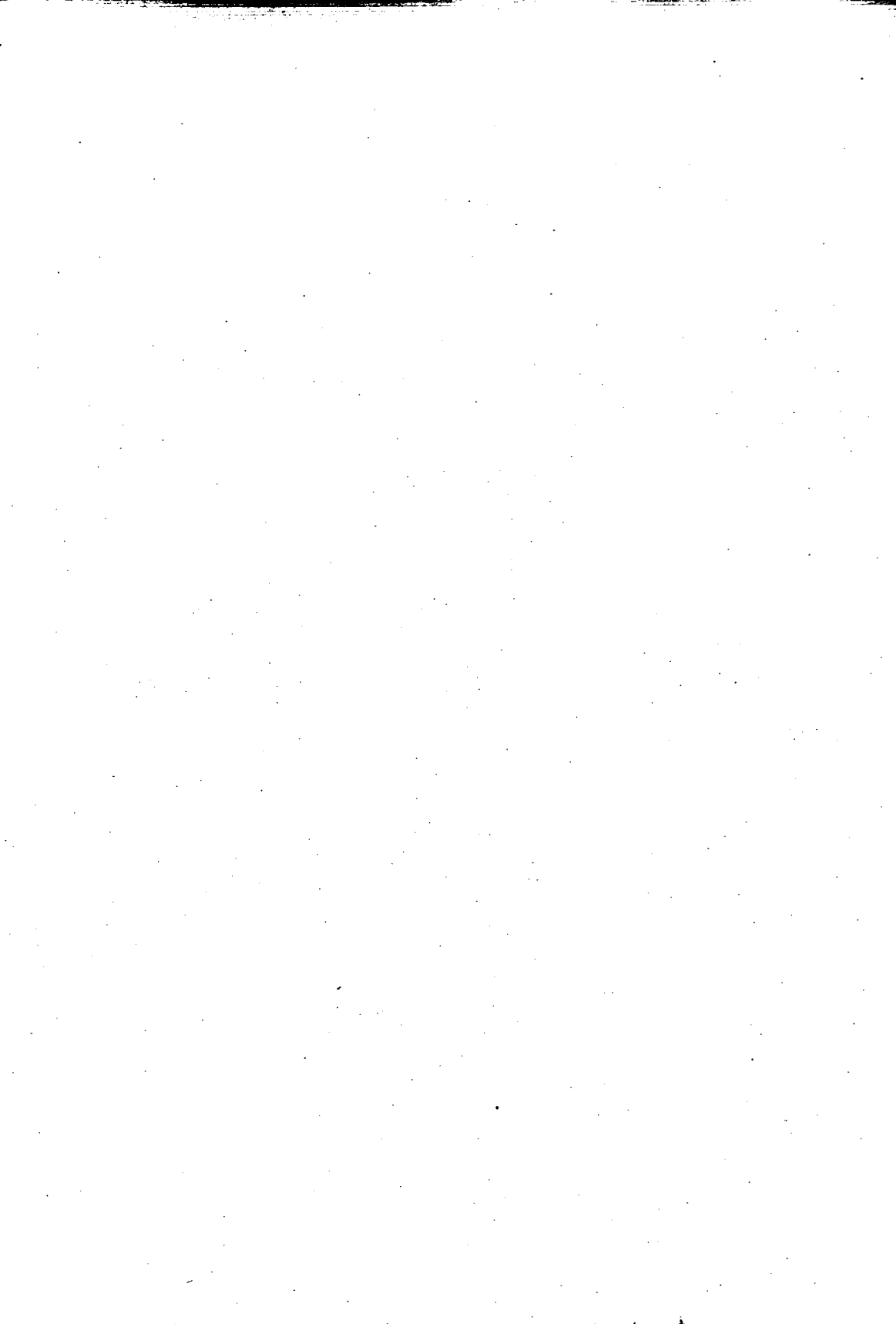
The paper examines in this respect the problems of the *crush of the bourgeois state machinery*. The author attempts to determine the content of the idea of crush and tries to demonstrate in pursuance of that, how timely it is under the present circumstances the crush of the bourgeois state power.

Within the topic of *dictatorship of the proletariat* the author sketches the history of the forming this concept, she reviews the classical writers' analysis about the Commune in Paris, and she endeavours to prove the decaying character of state in the dictatorship of the proletariat.

In connection with the decay of the state, she sketches on the basis of Lenin's principles the progress made since then, and she analyses particularly the problems of the universal popular state.

In the study is raised the actuality of the conception of Leninism from the point of view of the struggle for the purity of Marxism. The paper explains Lenin's criticism about the contemporary revisionism and anarchism and deals thoroughly with the most timely and commonest theories which in our age falsify the Marxism. In this respect it criticizes first of all the conception of the Chinese Communist Party and the Yugoslav Communist Party concerning the decay of the state.

Referring to the tendency of the progress of the socialistic state, the author analyses on the bases of the emerged newest results the concept and the substance of the social self-management.

NAGYNÉ KRAJKÓ ERZSÉBET

KISÉRLET AZ ANYAG KÉMIAI MOZGÁSFORMÁJÁNAK KÖRÜLHATÁROLÁSÁRA

A mozgás alapformáiról szóló tanítást Engels dolgozta ki. Engels a dielektikus materializmus alapján általánosította a korabeli természettudományok eredményeit.

Az anyag mozgásformáinak felosztásánál Engels az anyag és a mozgás elválaszthatatlanságának tételéből indult ki. „A testek nem választhatók el a mozgástól, formáik és fajaik csak benne ismerhetők fel... A különböző mozgásformák felismerése a testek felismerése.”¹ A mozgásformák tanulmányozása során ezt az engelsi megállapítást mintegy kiindulási alapot kell tekintenünk, amely a probléma fontosságára is felhívja figyelmünket.

Marxhoz intézett levelében Engels rámutatott arra, hogy „A különböző mozgásformák vizsgálata a... természettudomány fő tárgya.”² A természettudományok óriási fejlődése, a hatalmas ismeretanyag, amit a természettudományok Engels óta felhalmoztak, lehetővé teszik a mozgásformák problematikájának továbbfejlesztését. Számos — a témával kapcsolatos — elképzelés látott napvilágot az utóbbi években. Ezekhez az elképzelésekhez próbálunk mi is hozzájárulni dolgozatunkkal melynek célja: kísérletet tenni az anyag kémiai mozgásformájának körülhatárolására.

* * *

1. Néhány szempont, melyet célszerű figyelembe venni a mozgásformák tanulmányozásánál

Az anyag mozgásformáinak tanulmányozását nagyon sok kritérium, nagyon sok szempont figyelembevételével el lehet végezni. Az egyes konkrét mozgásformák tárgyalásánál általános filozófiai, de speciális szakmai kritériumokat is szem előtt tarthatunk.

Az irodalomban találkozhatunk olyan szerzőkkel, akik a problémát a tudományok osztályozása szempontjából közelítik meg.³ Más szerzők viszont a mozgás-

¹ F. Engels: *Levél Marxhoz 1873. május 30-án.* Marx---Engels *Válogatott levelek.* Bp, 1950, 333. l.

² I. m. 332. l.

³ Például: B. M. Kedrov: *A természettudományok tárgya és kölcsönös kapcsolata* c. könyvében. Vagy pl. Bukanovszkij V. M.: *A modern természettudományok alapelvei és főbb vonásai* c. könyvében stb.

formák vizsgálatakor az anyagfajták oldaláról indulnak ki.⁴ Mi egyetértünk azzal a megállapítással, hogy: „Azt lehetne mondani, hogy az anyag és mozgás egységének leve az az általános alap, amely végső soron meghatározza a mozgásformákkal, illetve az összefüggésükkel kapcsolatos összes problémák fő filozófiai tartalmát”⁵ és témánkat a következő alapelv figyelembevételével próbáltuk kidolgozni:

Minden mozgásforma specifikumát anyagi hordozójának specifikus tulajdonságaiban — illetve anyagi hordozói specifikus tulajdonságaiban, kölcsönhatásaiban — kell keresni. Vagyis a mozgásformák tanulmányozásához a mozgásformák anyagi tartalmának vizsgálatából kell kiindulni.

A fentiekén kívül nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy a tér és az idő a mozgó anyag egyetemes létformája, tehát a mozgásformák tanulmányozását a tér és idő kritériumokat figyelembe véve kell elvégezni.

2. Az anyagfajták. Az anyagfajták felosztása

Ha a fenti alapelv figyelembevételével akarjuk tanulmányozni a mozgásformákkal kapcsolatos problémákat, akkor az anyagfajták vizsgálatából kell kiindulnunk.

Az anyagfajtákat többféle alapon lehet felosztani. Engels például a mozgás különböző jellegű megnyilvánulásait tette a felosztás alapjának. Vitathatatlan az, hogy a mozgás az anyag leglényegesebb sajátossága, de ezen kívül az anyagnak van számos általános, (tér-idő, ellentmondásosság, stb.) és specifikus tulajdonsága. Az anyag specifikus tulajdonságai az anyag meghatározott állapotaihoz, fajtáihoz kapcsolódnak. Az anyagfajták felosztása elvégezhető az anyag más általános tulajdonságának — vagy tulajdonságainak — különböző jellegű megnyilvánulásai alapján is.⁶

Ahhoz, hogy az anyagfajtáknak valamilyen csoportosítását tudjuk adni, mindenek előtt tisztázni kell azt, hogy mit értünk anyagfajtán. Az anyagfajta fogalmát az irodalomban a különböző szerzők eltérő értelemben használják: A. I. Ignatov például a következőképpen: „Az anyag fajtái — a testek azonos csoportjai, amelyeknek minőségi specifikumát az anyag valamely tulajdonságának minimális változásai határozzák meg. Az anyag fajtái — a testek csoportosításának az a szintje, amely az egyes tudományok tárgyát alkotja: (atomok, molekulák, kristályok, organizmusok, csillagrendszerek, stb.)”.⁷ A fent idézett meghatározásban utalás történik arra, hogy az anyagfajtákat különböző fokozatokban, különböző mélységben lehetséges felosztani.⁸ A definíció második részével mégsem tudunk teljesen egyetérteni. Ugyanis felmerülhet egy ilyen kérdés például, hogy mely anyagfajták fogják alkotni a matematika, vagy a mechanika tárgyát? S egy ilyen kérdésre a fenti meghatározás értelmében nem tudunk egyértelmű választ adni, ugyanis a matematika és a mechanika tárgyát nem konkrét anyagfajták alkotják. A tudományok, illetve az

⁴ Ezt teszi pl. A. I. Ignatov: *A mozgás formái és anyag fajtái* c. tanulmányában, vagy pl. bizonyos mértékig Erdey-Grúz Tiibor is *Anyag és mozgás* c. könyvében.

⁵ Horváth József: *A mozgásformák összefüggéséről*. Magyar Filozófiai Szemle 1965. 801. l.

⁶ A. I. Ignatov: *A mozgás formái és az anyag fajtái* című cikkében olyan felosztást ad, „...amely egyidejűleg számbaveszi a mozgás, a tömeg és a visszatükrözés jellegének változásait”.

⁷ A. I. Ignatov: *A mozgás formái és az anyag fajtái* Dialektikus Materializmus Szakosító Szemelvény-gyűjtemény. (Szerk.: Dr. Horváth József.) Bp. 1967. 49. l.

⁸ A. I. Ignatov az anyagfajták felosztását három fokozatban végezte el az „...egyes anyagcsoportokat jellemző tulajdonságok minőségi átalakulásainak különböző foka szerint.” Így megkülönböztette egymástól az anyag fajtáit, az anyag neveit és az anyag típusait.

anyagfajták kapcsolatában nem érvényes a szigorú „egy tudomány — egy anyagfajta” ill. fordítva elv.

A. I. Ignatov az anyag fajtáit más szempont alapján is felosztotta: „Az anyagfajtái osztályozhatók aszerint is, ahogyan a testek tömegének jellege megváltozik. Az anyag e tekintetben különböző megnyilvánulásai a mező és az anyag (vescesztvo) elnevezést kapták. Az anyag (vescesztvo) nyugalmi tömeggel rendelkezik, a mező pedig mozgási tömeggel.”⁹ Majd ezt követően az anyag (vescesztvo) további felosztását (nemekre, fajokra) találhatjuk. S végül a két felosztást egy sémában egyesítette.

Az anyagfajták fogalmát mi a következő Engels idézetből kiindulva próbáljuk kifejteni: „Az egész számunkra hozzáférhető természet testek rendszere, egyetemes összefüggése: testen itt minden anyagi létezőt értünk, a cillagtól az atomig, sőt az éterrészcskéig, ha ennek létezését elfogadjuk.”¹⁰

A testek — a fogalmat az engelsi értelemben használva — mint az anyag konkrét állapotai, formái végesek, átmenetiek, történetiek. Az anyag minőségileg végtelen sokféle formában létezik, s az általános tulajdonságok mellett vételen sok specifikus tulajdonsággal is rendelkezik. A specifikus tulajdonságok közötti minőségi különbségek fokozatai lehetőséget adnak arra, hogy az anyag különböző fajtáit megkülönböztessük egymástól, elhatároljuk egymástól. „Az anyagfajta mint az objektív valóság...” mennyiségileg és „... minőségileg meghatározott területe egyaránt felöleli az anyagi objektumokat, a közöttük levő viszonyokat, összefüggéseket...”¹¹ Tehát az anyag egymástól minőségileg és mennyiségileg különböző végtelen sokféle anyagfajta formájában létezik. Azokból az anyagfajtákból, valamint azok viszonyaiból, rendszereiből tevődik össze az anyagi világ. Az anyag „... ezen egymástól eltérő s állandó változásban levő fajtái közös tulajdonságaik alapján...”¹² bizonyos csoportokba sorolhatók. Természetesen az anyagfajták csoportosítása, osztályozása csak a már ismert (a tudományok által feltárt) anyagfajtákra korlátozódik. A felosztást nem lehet lezártnak tekinteni, mivel valószínűnek látszik az, hogy a természettudományok fejlődésével még számos eddig ismeretlen anyagfajtával ismerkedhetünk meg.

Véleményünk szerint az anyagfajták felosztását a térbeli és időbeli viszonyokat szem előtt tartva, két keresztmetszetben lenne célszerű elvégezni:

Strukturális keresztmetszetben elvégezve az anyagfajták csoportosítását a térben egymás mellett létező, egymással kölcsönös kapcsolatban, összefüggésben álló anyagfajta csoportokat kapnánk.

Genetikai keresztmetszetben az adott anyagfajta-csoport egymást követő fejlődési szakaszai, ezen szakaszok viszonyai lennének tisztázhatók.¹³

⁹ I. m. 51. l.

¹⁰ F. Engels: *A természet dialektikája*. Bp. 1952., 80. l.

¹¹ Horváth József: *Dialektikus materializmus egységes jegyzet*. 1967. 48. l.

¹² Kocsondi András: *A világ anyagisége; az anyag filozófiai fogalma*. (Kézirat)

¹³ Ezt a vizsgálati módot ajánlotta B. M. Kedrov a mozgásformák tanulmányozására. Miután felállította a mozgásformák sorsát, Kedrov megállapítja: „A mozgásformák általános sorával megfelelésbe hozható az anyag fajtáinak ugyanilyen általános sora, amelynek a megfelelő mozgásformák „hordozói”. Véleményünk szerint ez a koncepció erősen vitatható, mivel túlzottan leegyszerűsíti a problémát, amikor az anyagfajták és a mozgásformák sora között ilyen mechanikus egybeesést tételez fel.

Az anyagfajták felosztása különböző mélységben végezhető el. Az anyagfajták legáltalánosabb felosztása:

- Az anyag élettelen formája;
- Az anyag élő formája és az
- Anyag társadalmi formája.

Az anyag fenti három formáját ezután még további felosztásoknak is alávetjük. A továbbiakban mi az anyag élettelen formáját vizsgáljuk részletesebben. Az anyag élettelen formáján belül anyagfajtacsoportokat különböztethetünk meg egymástól genetikus sorrendjük és strukturális bonyolultságuk alapján.

A fizika ma általánosan elfogadott felfogása szerint az anyagnak két alapvető megnyilvánulási formája van: az individuális tárgy, a diszkrét, áthatolhatatlan; és a mező a kontinuos forma, amely nem áthatolhatatlan. A fizikai mezőknek (tereknek) a legáltalánosabban ismert formája az elektromágneses mező. A fizikusok bebizonyították, hogy az elektromágneses mező minden materiális attribútummal rendelkezik, tehát anyagnak tekinthető, de mivel számos tulajdonságát tekintve különbözik az áthatolhatatlan anyagtól, tőle különböző típusu megjelenési formának kell tekinteni.¹⁴ Az elektromágneses mezőn kívül a fizika más mezőket is ismer, illetve más mezőket is feltételez: például beszélnek a fizikusok mezon mezőről, elektron-pozitron mezőről, nukleon mezőről, feltételezik a gravitációs mező létezését stb. A mezőelmélet a mai fizika erősen vitatott és kevésbé feltárt területe. De már az eddigiek alapján is megállapíthatjuk azt, hogy ezen a szinten az anyag két különböző, egymással állandó kölcsönhatásban, kicserélődésben, kölcsönös átalakulásban levő, egymástól el nem választható megnyilvánulási formában található. A kölcsönhatások során az áthatolhatatlan anyag és például az elektromágneses mező között energia, impulzus és impulzuszórány cseréje lehetséges. (Mivel a relativitáselmélet értelmében az anyag és az energia nem választható el egymástól, joggal állíthatjuk azt, hogy az elektromágneses mező és az áthatolhatatlan anyag között anyagkicserélődés lehetséges.)

Az anyagfajtáknak mai ismereteink szerint ezen a szinten két egyenrangú, egymással szüntelen kölcsönhatásban levő csoportja különböztethető meg:

- a fizikai mezők csoportja, és az
- elemi részecskék csoportja.

Az anyagfajták következő csoportját az atomok alkotják. A legegyszerűbb atommag a hidrogénatom magja kivételével (a hidrogénatom magja egyetlen protonból áll) a mai felfogás szerint az atommagok protonokból és neutronokból állnak, és pozitív töltéssel rendelkeznek.

A pozitív töltésű atommaghoz negatív töltésű elektronok kapcsolódásával atomok keletkeznek, melyek egy további anyagfajta csoportnak tekinthetők. Az elektronok az atommag körüli mozgásukat az elektronhéjakon végzik. Az atommagok is szakadatlan mozgásban vannak. Az atommagok és az elektronok közös tömegközéppontjuk körül keringenek.

Az atommagok és az atomok szintjét végső soron egyazon szint két különböző fokozatának lehet tekinteni. „Ti. azon átmenet két fokának, amelyek során az elemi részek atomokká egyesülnek. Elemi részek egyesüléséből jönnek létre az összetett atommagok, s ezekből megintcsak elemi részek belépésével jönnek létre az atomok.”¹⁵ Az atomok milyenségét az atommagok milyensége szabja meg. Ezt a kémiában

¹⁴ Részletesebben lásd: Fényes I.: *Fizika és világnézet*.

¹⁵ Rádi Péter: *Kísérlet a mozgásformák rendszerének korszerű leírására*. Magyar Filozófiai Szemle, 1967/3. 377. l.

használatos jelölés is tükrözi, amikor ugyanazt a jelet használják az atommag és az atom jelölésére.

Az atom minden egyes elektronjának állapotát négy adat jellemzi: a fő, a mellék, a spin és a mágneses kvantumszámok. Az atommag körüli elektronburok réteges felépítésű, mivel a Pauli-féle tilalmi elv értelmében nem lehet két vagy több olyan elektron egy atomon belül, melynek mind a négy kvantumszáma azonos. A közös főkvantumszámú — tehát az atommagtól egyenlő távolságra levő — elektronok egy-egy elektronhéjat alkotnak. Mivel a különböző (K, L, M stb.) héjak különböző átlagos távolságban vannak az atommagtól, így az egyes elektronhéjakban különböző az elektronok kötési erőssége. A legbelső elektronhéjban (K) vannak az elektronok legközelebb az atommaghoz, így a Coulomb törvény értelmében a legbelső (K) héj elektronjai vannak legerősebben a maghoz kötődve. A legkülső elektronhéjon viszont a leggyengébb az elektron és az atommag közötti kötés, így a legkülső elektronhéj elektronjainak állapotában lehetséges viszonylag a legkisebb energiabefektetésekkel változásokat előidézni.

Az atomok külső elektronhéj deformálódása, illetve a deformálódás során bekövetkező kapcsolódása révén alakul ki az anyagfajták következő csoportja, az ionok, szabad gyökök, atoms csoportok, molekulák, makromolekulák és a kolloidanyagok csoportja, amelyeket véleményünk szerint az anyagfajták egy következő szintjének tekinthetünk. Erről a szintről történik azután az átmenet az anyag élő formájába. De erről a szintről olyan átmenetek is lehetségesek, melyek eredményeként létrejövő anyagfajták az anyag élettelen formáján belül maradnak.

Az anyag élettelen formáján belül megkülönböztetjük még az ásványi kőzetek csoportját, majd a bolygók, az égitestek és bolygók, csillagok, galaktikák csoportjait.

3. Az anyagfajták és a mozgásformák viszonyáról.

A mozgásformák felosztásáról

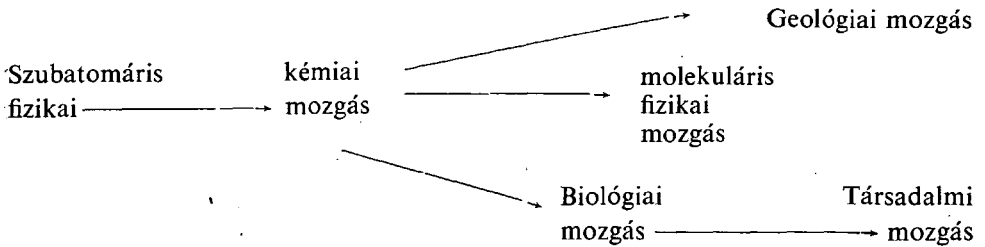
Az anyag élettelen formáján belül — jelenlegi ismereteink szerint — a fenti anyagfajta csoportokat különböztethetjük meg egymástól. Ezek az anyagfajta csoportok az élettelen anyag egymástól minőségileg különböző szintjeit képviselik. Az anyag és a mozgás egységének dialektikus materialista elve azt is jelenti, hogy az anyag határozza meg a mozgás jellegét. "... amilyen az anyag, olyan a mozgása."¹⁶ Ebből az elvből következik, hogy ha az anyag különböző fajtáit a specifikus tulajdonságok közötti minőségi különbségek fokozatai alapján csoportokba sorolhattuk, akkor az anyagfajták, illetve az anyagfajta csoportok mozgásait is osztályozhatjuk.

A mozgásformák felosztása napjainkban meglehetősen vitatott területe a filozófiának. A modern természettudományok legújabb eredményei szükségessé teszik azt, hogy a mozgás alapformáinak Engels által felállított sorát egyrészt kibővítsük másrészt az egyes alapformák körülhatárolását újra elvégezzük. Természetesen, mindezekre az engelsi alapelvek messzemenő figyelembevételével kerülhet csak sor.

Számos felosztási kísérlet látott napvilágot az utóbbi években. Mivel a mozgásformák felosztásának problémája nem tartozik szorosan témánkhoz, csak röviden utalunk ezek közül néhányra.

¹⁶ Horváth József: *A mozgásformák összefüggéséről*. Magyar Filozófiai Szemle, 1963. 803. 1.

B. M. Kedrov a mozgásformák felosztására a következő (általunk egyszerűsített) sémát ajánlja:¹⁷

Ez a felosztás tükrözi a fizika kettéválását molekuláris és szubatomáris fizikára. A kémiai mozgásformát követő elágazás kifejezi továbbá azt a gondolatot is, — amellyel messzemenően egyetértünk — hogy a mozgásformák nem rendezhetők lineáris sorba. Nem tudunk viszont egyetérteni B. M. Kedrovnak azzal az elképzelésével, mely szerint az anyagfajták és a mozgásformák sora között szigorú megfelelés van.

Az anyagfajták és a mozgásformák közötti szigorú megfelelés elvén. A. I. Ignatov némiképpen lazít „... egy-egy anyagfajtának nem egy, hanem két mozgásfajta felel meg — a belső és a külső, a mikrorészecskéknél pedig ehhez jönnek még szintézisük és felbomlásuk folyamatai.”¹⁸

Az egy anyagfajta — egy mozgásforma elv korlátozása ellen lép fel tulajdonképpen N. N. Rutkevics is, amikor a szervetlen természet mozgásformáit a következő három csoportra osztotta fel:

Az első csoportot alkotják azok a mozgásformák, amelyek függetlenek sajátos anyagi hordozójuktól. Ebbe a csoportba tartozó mozgásformák mindegyikének több minőségileg különböző anyagi hordozója van.

Az előttünk ismeretes legegyszerűbb anyagfajták és a nekik megfelelő mozgásformák alkotják a második csoportot. Itt továbbra is érvényben marad az egy anyagfajta — egy mozgásforma elv.

A harmadik csoportot a bonyolultabb képződmények mozgásformái képezik, ahol egy anyagi hordozónak több mozgásforma felel meg.¹⁹

A mozgásformák felosztásával kapcsolatos elképzeléseinket a következőkben foglalhatjuk össze:

Nem rendezhetők a mozgásformák egy lineáris sorba. Jogosulatlannak tartjuk továbbá egy abszolút egyszerű mozgásforma feltételezését is.

A problémák megoldása szempontjából helyesebbnek tartjuk az anyagi tartalmuk felőli megközelítést, mint a tudományok osztályozása oldaláról történő felosztási kísérleteket.

Véleményünk szerint nem tételezhetünk fel mechanikus megfelelést az anyagfajták csoportjai és a különböző mozgásforma csoportok között, mivel:

a) egyrészt nem minden mozgásforma határozható meg egy anyagi hordozó-

¹⁷ B. M. Kedrov: *A természettudományok tárgya és kölcsönös kapcsolata* 221. l.

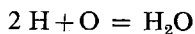
¹⁸ A. I. Ignatov: *A mozgás formái és az anyag fajtái*. Dialektikus Materializmus Szakosító Szemelvény-gyűjtemény. (Szerkesztette: Dr. Horvát József.) Bp., 1967. 54. l.

¹⁹ N. N. Rutkevics: *Mozgásformák a szervetlen természetben*. (Művelődésügyi Minisztérium Tájékoztató, 1960/4. 26. l.)

Vagy az elemi részecskék szintjén például ilyen kölcsönhatás megy végbe a pozitronok és az elektronok találkozásakor, amikor is fotonok keletkeznek:

$${}_{+1}^0 e + {}_{-1}^0 e = 2h\nu$$

Olyan kölcsönhatások is végbemennek egy szinten, amelyek egyben átmenetet jelentenek egy másik szintre, a kölcsönhatás során olyan új minőségű anyagi objektumok keletkeznek, amelyek egy másik szint elemeinek tekinthetők. A fentiek legegyszerűbben talán a naszcensz hidrogén és az oxigén kölcsönhatása példáján mutathatók be:

A hidrogén és az oxigén közötti kölcsönhatás az atomi szintről a molekulák szintjére történő átmenetet jelenti.

5. A kémiai kötések fő típusairól

Ha a fenti kölcsönhatási típusokat konkrétan az atomok, illetve a kémiai anyagok szintjén akarjuk részletesebben megvizsgálni, a napjainkban annyira vitatott kémiai mozgásforma területére jutunk.

A kémiai mozgásforma — mint ahogy azt Erdei-Gruz Tibor kifejtette²² — nem univerzális mozgásformája az anyagnak, hanem csak megfelelő nyomás, illetve hőmérsékleti viszonyok között valósul meg. „A viszonyoknak olyanoknak kell lenni, amelyek egyaránt lehetővé teszik atomok, valamint molekuláris rendszerek létezését.”²³ Megfelelő nyomás és hőmérsékleti viszonyok között az atomok külső kölcsönhatásai, két vagy több atom közötti kölcsönhatás eredményeként összetett kémiai objektumok jelennek meg. A fenti kölcsönhatások, melyek az atom vonatkozásában külső kölcsönhatásként jelentkeztek, a kémiai objektumok szempontjából belső kölcsönhatást jelentenek. Természetesen nem minden két vagy több atom közötti kölcsönhatás vezet kémiai kötés kialakulására, kémiai objektum képződésére. Például: van a der Waals-féle kölcsönhatások is a különböző objektumok összekapcsolódását jelentik, de ebben az esetben az objektumok összekapcsolódása gyengébb, kisebb energiabefektetéssel felbontható a kapcsolatuk, mint a kémiai kapcsolatok, kémiai kötések esetében.

A kémiai kötések értelmezését a kvantummechanika tette lehetővé. A kvantummechanika kimutatta, hogy az atomok kémiai kapcsolódása a külső, le nem zárt elektronhéjban lévő elektronok közreműködésével jönnek létre. Miközben a külső elektronhéj elektronszerkezete nagymértékben deformálódik, a belső elektronhéjak szerkezete gyakorlatilag változatlan marad. A kémiai kötés jellegét az atommag körül mozgó elektronok által kialakított negatív töltéssűrűség átlagos eloszlása szabja meg. Természetesen a létrejövő kémiai kötés természetére kisebb vagy nagyobb hatást gyakorol a molekula többi atomja is. A kvantummechanika eredményei alapján a kémiai kötések többféle típusát meg tudjuk különböztetni, de ezek a különféle kötéstípusok a valóságban nincsenek egymástól élesen elhatárolva. Tehát ez azt jelenti, hogy ritkán találkozunk például tisztán ionos, vagy például tisztán kovalens stb. kötéssel, inkább a különböző típusú kötések kombinációi,

²² Erdei-Gruz Tibor: *A kémiai mozgásformáról*. Magyar Tudomány, 1967. 2. sz. 74. 1.

²³ I. m. 77. 1.

val (például a mechanikai mozgásforma sem kapcsolható egyértelműen egy anyagi hordozóhoz).

b) másrészt egy anyagi objektum, egy anyagfajta egy időben nemcsak egy, hanem többféle mozgásformában létezhet. Egy anyagi objektum nem minden kölcsönhatása egyenértékű.

4. Javaslat a különböző kölcsönhatási típusok megkülönböztetésére

Az anyag és a mozgás elválaszthatatlanságának elvét Engels a következőképpen is megfogalmazta: „Az egész számunkra hozzáférhető természet testek rendszere, egyetemes összefüggése: ...Abban, hogy ezek a testek összefüggésben állnak, már benne foglaltatik az, hogy egymásra hatnak és éppen ez az egymásra való hatásuk a mozgás.”²⁰ A továbbiakban így ír Engels a kölcsönhatásról: „A kölcsönhatás az első, amit észlelünk, ha a mozgó anyagot nagyjában és egészében a mai természettudomány szemszögéből nézzük... Ennek a kölcsönhatásnak megismerésénél tovább vissza nem mehetünk, éppen azért, mert emögött már nincsen semmi megismerni való.”²¹

Azért tartottuk szükségesnek Engelsnek a kölcsönhatásról szóló fejtegetéseit ilyen hosszán idézni mivel ez alátámasztja a következő gondolatmenetünket:

Ha a testek — engelsi értelemben használva a fogalmat — egymásra való hatása, kölcsönhatása a mozgás, s a kölcsönhatás megismerésénél tovább nem mehetünk, akkor a mozgás különböző formáinak értelmezéséhez véleményünk szerint a kölcsönhatás különböző lehetséges típusait kell megvizsgálni.

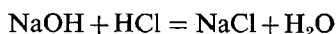
A vizsgálatot, a különböző kölcsönhatási típusok elhatárolását elvégezhetjük általában az anyag különböző szintjeire vonatkozóan, és konkrétan az egyes szinteket tekintve.

Az anyagfajta csoportokat, az élettelen anyag különböző szintjeit tekintve a mozgás, a kölcsönhatás több lehetséges típusát különböztethetjük meg:

A különböző anyagi szintek együtt léteznek, kapcsolatban, összefüggésben állnak egymással. Összefüggésük sok esetben kölcsönhatásban realizálódik. A különböző minőségű szintek közötti kölcsönhatások a mozgás egyik típusát képviselik. A mozgás ezen típusára példaként a szénatom magjának neutronnal való ütközés hatására bekövetkező három részecskére történő szétrobbanását hozhatjuk fel:

$${}^1_6\text{C} + {}^1_0\text{n} = 3{}^4_2\alpha + {}^1_0\text{n}$$

Egy anyagi szintet tekintve olyan kölcsönhatásokkal is találkozhatunk, amelyek résztvevői ugyanazon minőségi szint különböző objektumai, és a kölcsönhatás nem vezet olyan új minőségű anyagi objektum képződéséhez, amely egy másik minőségű szint objektumaként tekinthető. Ilyen kölcsönhatási típus véleményünk szerint sav és bázis egymáshatásakor bekövetkező sóképződési reakció például: nátrium-hidroxid és sósav reakciója, melynek során a kölcsönhatásba lépő anyagok és a képződött anyagok egyaránt a kémiai anyagok szintjén vannak:

²⁰ F. Engels: *A természet dialektikája*. Bp., 1952. 80. l.

²¹ I. m. 241. l.

az átmeneti típusok a gyakoribbak. Ennek magyarázatát abban találhatjuk hogy a kémiai kötés jellegére kisebb vagy nagyobb hatást gyakorol a molekula többi atomja is; illetve maguk az összekapcsolódó atomok is hatást gyakorolnak egymás atommagjára és elektronburkára.

A kémiai kötéseknek a következő főtípusait különböztetjük meg egymástól:

Az ionkötés. Az ionkötés úgy jön létre, hogy az egyesülő atomok egyike elektront ad le a külső elektronhéjból és ezáltal pozitív töltésű ionná válik. A leadott elektront a másik atom felveszi és negatív töltésű ionná alakul. A pozitív és negatív töltésű ionok elektrosztatikus erők hatására összekapcsolódva ionvegyületeket alkotnak. Az ionpárok csak gőzfázisban jelentenek valódi molekulákat, mert kristályos állapotban, illetve olvadékban nincsenek különálló molekulák.

Az ionvegyületekben az ionok egymás atommagjára, illetve elektronburkára gyakorolt hatásuk következtében az atommag az elektronburokhoz képest elmozdulhat. Az elektronburoknak ezért megváltozik az alakja, deformálódik. A deformált ionokból álló molekulák átmenetet képeznek a kovalens-kötésű vegyületek felé.

A kovalens-kötést olyan elektronok hozzák létre, amelyek két vagy több atommaghoz illetve atomtörzshöz tartoznak, úgy, hogy pályájukkal az atommagokat körülveszik. Egy elektronpár egy vegyérték-kötésnek felel meg. Kvantummechanikai értelmezés szerint: a vegyértékelektronok pályái részben átfedik egymást. A kovalens-kötésekben levő atomok egymáshoz képest nem mozdulatlanok, hanem rezgő mozgásokat végeznek. Jellemző sajátosságuk az irányítottság. Ez a sajátosság jelentős szerepet játszik a molekulák szerkezetének kialakulásában. A kettős, illetve hármas kötésű kovalens vegyületekben a kovalens-kötést kettő, illetve három elektronpár hozza létre.

Az ionos és a kovalens-kötések kialakulásakor egyaránt érvényes a Pauli-féle tilalmi elv (az elektronhéjban levő elektronoknak nem lehet minden kvantumszáma azonos) a kialakuló közös elektronburokra vonatkozóan. Ionos, illetve kovalens kötésben gyakorlatilag tehát csak a külső elektronhéj elektronjai vehetnek részt, azok, amelyek le nem zárt héjban vannak.

Az egyes elektronhéjak kémiai szempontból akkor a legstabilisabbak, ha lezártak. Ilyen a nemesgázok külső elektronhéja. Éppen ezért a nemesgázok kémiai reakcióba nem vihetők, vegyértékük nulla. Az atomok egyesülésekor az elektronátmenetek olyan mértékűek, hogy az illető atom lehetőség szerint nemesgázkonfigurációjává váljon, stabilizálódjon.

A kémiai kötések külön csoportját alkotják az úgynevezett fémes kötések. Tulajdonképpen középhelyet foglalnak el az ionos és a kovalens-kötések között. Szilárd és cseppfolyós halmazállapotban a fématomok ionizálva vannak, de a levált elektronok nem csatlakoznak más atomokhoz, hanem a pozitív töltésű fémionok között többé-kevésbé szabadon mozognak, váltakozva egyidejűleg több atomhoz tartoznak (ezek az elektronok úgynevezett elektrongázt alkotnak).

A kémiai kötések harmadik típusát képviseli a hidrogénkötés. A hidrogénatom egy vegyértékű és általában kovalens-kötéseket alkot, mégis számos esetben kapcsolódnak a hidrogénatomok két atomhoz. A hidrogénatomok közvetítésével létrejövő kapcsolatokat nevezzük hidrogénkötésnek, vagy hidrogénhídnak. A hidrogénkötés jellege még nincs minden tekintetben tisztázva. Nem lehet ionkötés, mert nem ionok között működik, nem lehet kovalens-kötés sem, mivel a hidrogénatomnak csak egy elektronja van, a Pauli-féle tilalmi elv szerint csak egy elektronnal kapcsolódhat. A hidrogénkötés magyarázata szempontjából lényeges az

a tény is, hogy a hidrogénhez kapcsolódó két atom különböző távolságra van. Az egyik atomhoz a hidrogén szabályos kovalens-kötéssel kötődik, s ha ez az atom erősen negatív töltésű, nagymértékben magához vonzza a hidrogén elektronját. Tehát a kötés erősen poláris. A hidrogénatom ily módon megerősödött elektromos mezeje oly módon alakítja át a másik atom elektronburkát, hogy ezáltal közöttük a van der Waals erőknél jóval nagyobb vonzás jön létre. Tehát míg az atomok és molekulák között fellépő van der Waals kötések nem tekintendők kémiai kapcsolatnak, addig a hidrogénkötésben a hidrogénatom mind a két másik atomhoz kémiai kötéssel (a külső elektronhéj deformációja révén bekövetkező kötéssel) kapcsolódik.

A felsorolt kémiai kapcsolódási típusok az atomok közötti közvetlen kölcsönhatás következtében alakulnak ki. A közvetlen kölcsönhatásokon túlmenően az atomok, illetve a molekulák között sok esetben számottevő közvetett kölcsönhatásokkal is találkozhatunk. „Ezeket a kölcsönhatásokat a kötések közötti kölcsönhatásoknak is szokták nevezni. Ez azt jelenti, hogy két atom közötti kölcsönhatás függ attól, hogy ezek az atomok más atomokkal közvetlen kölcsönhatásban vannak-e vagy sem.”²⁴

Mivel a kémiai kötések természetét a vegyérték elektronok által kialakított töltéseloszlás szabja meg, ha változás következik be a töltéseloszlásban valamilyen oknál fogva, akkor ha ez a változás számottevő, számottevően megváltozik a kötés jellege is anélkül, hogy a közvetlenül összekötött atomok jellege megváltozna.

6. A kémiai mozgásforma különféle értelmezéséről

A kémiai folyamatokat Engels az anyag különleges, minőségileg teljesen meghatározott mozgásformájaként értelmezte. Engels a kémiai mozgást a molekulák belső, minőségi változásának tekintette, s a kémiai mozgás hordozói Engels szerint az atomok.

A kémiai mozgásforma hagyományos jellemzése abban áll, „hogy bár a kémiai mozgásnál is szerepet játszanak bizonyos energetikai hatások... de a fő és a döntő maguknak az anyagoknak, mint olyanoknak egymásra gyakorolt kölcsönhatása.”²⁵ Ez a felfogás a kémiai mozgásforma specifikumáról nem sokat mond. Nem jelöli meg azokat az anyagfajtákat, amelyek hordozói a kémiai mozgásnak.

B. M. Kedrov az anyag kémiai mozgásformájáról a következő „széleskörű” meghatározást adja: „Az anyag kémiai mozgásformája az a mozgásforma, amelynél a molekulák belső struktúrája megváltozik az atomok mozgása nyomán, anélkül, hogy maguk az atomok gyökeresen megváltoznának (felbomlanának, vagy kölcsönösen átalakulnának egymással).”²⁶ Bármilyen „széleskörű” is ez a meghatározás, mégis kívülrekednek olyan objektumok belőle, mint például az ionok, a szabad-gyökök stb.

Azt, hogy a kémiai mozgás nem köthető egyértelműen csak az atomokhoz és a molekulákhoz — véleményünk szerint nagyon helyesen — Rádi Péter is felismeri: „A hagyományos kémiai átalakulások többségében ugyanis nem atomok reagálnak egymással, hanem atomok molekulákkal, esetleg molekula-töredékek molekulákkal... De kémiai folyamatról beszélünk akkor is, ha — mint a heterogén reakciónál

²⁴ Holderith J.—Magyaródi S.: *A szerves molekulák minőségi meghatározottságának kérdéséhez* Magyar Filozófiai Szemle, 1963. 59. . 1.

²⁵ B. M. Kedrov.: *Az anyag mozgásformáinak viszonyáról.* 49. 1.

²⁶ B. M. Kedrov: *A természettudományok tárgya és kölcsönös kapcsolata.* 254. 1.

vagy a heterogén katalízisnél — a molekulák szilárd közönséges testekkel — a molekulák méretéhez képest tehát makrotestekkel — lépnek reakcióba.”²⁷ De nem tudunk egyetérteni viszont cikkének a részével, amikor azt írja, hogy: „Az elemi részeknél azonban már az ilyen gerjesztés is az anyagi minőség megváltozásával jár, tehát nemcsak fizikai, hanem egyben kémiai változás is.”²⁸ Ugyanis a fenti megállapítást olvasva az a gondolatunk támad, hogy Rádi Péter a kémiai mozgást a kémiai változást azonosítja az anyagi minőség megváltozásával, függetlenül attól, hogy az anyag mely szintjének objektumáról van szó.

A különféle elképzeléseket tekintve olyanokkal is találkozunk, melyek szerint a kémiai mozgás az atomok egyesülése és szétválása. Az atomok kémiai egyesülése viszont az anyagfajták egyik csoportjából a másikba történő átmenetet jelenti. Tehát jogosnak látszik az a feltételezés, hogy a kémiai mozgásforma két anyagfajta-csoportot kapcsol össze. Összekapcsolja az atomokat a „kémiai anyagokkal”, valamint a kémiai anyagokat egymással. A „kémiai anyagokon” itt együttesen értjük az ionokat, szabadgyököket, molekulákat, kolloid-részecskéket és a makromolekulákat.

Azzal, hogy azt állítjuk, hogy a kémiai mozgás az atomok egyesülése és szétválása, még nem jellemeztük kimerítően a kémiai mozgásformát. Hiszen az atomok egyesülése és szétválása a kémiai mozgásnak csak egy specifikus esete és nem mond semmit az olyan kémiai reakciókról, mint például két molekula reakciója. Ugyanis két molekula reakciója nem úgy játszódik le, hogy először mindkettő atomjaira bomlik, és azután ezek az atomok ismét összekapcsolódnak, hanem a molekula mint egységes egész reagál egy másik molekulával. Vagy például a gyökök reakciói sem értelmezhetők az atommozgás alapján, mert itt atomcsoportok kölcsönhatásáról van szó, amelyek az egyes individuális atomoktól mennyiségileg és minőségileg egyaránt különböznek.

A kémiai kötések kialakulása, illetve felbomlása esetében tulajdonképpen a kölcsönhatások, mozgások azon típusairól van szó:

Amelyek egyrészt átmenetet eredményeznek egy másik szintre.

Konkrétan az atomok szintjéről a kémiai anyagok szintjére, vagy megfordítva.

Másrészt a kölcsönhatások olyan típusairól, amelyek résztvevői ugyanazon minőségű szint különböző objektumai és kölcsönhatás nem vezet olyan új minőségű anyagi objektum képződéséhez, amely egy másik szint objektumaként lenne tekinthető.

Mindezekből véleményünk szerint az a következtetés vonható le, hogy a kémiai mozgásformán belül további elhatározásokat lehetséges eszközölni. Tehát a kémiai mozgásforma sem egységes. Helyesebb lenne a kémiai mozgásformák csoportjairól beszélni. Másrészt „A kémiai reakciókban a kémiai mozgásforma mellett számos más mozgásformának is van szerepe.”²⁹ Például: a mechanikai, fizikai mozgásformáknak, de ez nem jelenti azt, hogy a kémiai mozgásforma a mechanikai, illetve a különböző fizikai mozgásformák mechanikus összességének tekinthető.

7. Jogosult-e kémiai mozgásformáról beszélni

A kémiai kötések kialakulását — mivel a kémiai kötés a külső elektronhéj elektronjainak kölcsönhatásai révén jön létre — a fizika álláspontjából is tanul-

²⁷ Rádi Péter: *Kísérlet a mozgásformák rendszerének korszerű leírására*. Magyar Filozófiai Szemle 1967. 392. ül.

²⁸ I. m. 392. l.

mányozhatjuk. Ez azonban — véleményünk szerint — nem jelenti azt, hogy a kémiai mozgásforma mintegy beleolvad a fizikaiba, s nem tekinthető önálló mozgásformának. „Valamely viszonylag önálló mozgásforma kimutatásához főleg három kritériumot kell megvizsgálnunk: 1. Van-e specifikus anyagi hordozója, amely az anyag fejlődésének határozott szintjét képviseli; 2. Olyan specifikus belső fő ellentéte a forrása az adott mozgásnak, amely megkülönbözteti a többi mozgásoktól; 3. Vannak-e olyan mozgástörvényei, amelyek az adott anyagok és mozgások belső ellentétei specifikumából erednek.”²⁰

A fenti kritériumokat a kémiai mozgásforma vizsgálatára alkalmazva a következő megállapításokat tehetjük:

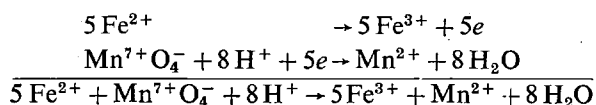
1. A kémiai mozgásnak vannak specifikus anyagi hordozói: ezek az atomok, illetve molekulák, atomcsoportok, szabad-gyökök, ionok, makromolekulák és kolloid-rendszerek.

2. A kémiai kötések kialakulása is az ellentétek egységének és harcának a következménye. Jelen esetben a vonzás és a taszítás ellentéte, specifikus kémiai vonzás, illetve taszítás formájában jelenik meg. A kémiai vonzás és taszítás egyaránt az atomok külső elektronhéja elektronjainak mozgásával van kapcsolatban. A kémiai kötés és taszítás ellentétének egysége folytán létrejött állapot (a kémiai kötés kialakulása) nem jelent abszolút nyugalmat, hiszen „...a taszítás és a vonzás végleges kiegyenlítődéséről nem lehet szó.”³¹ hanem ez az egyensúly csak viszonylagos. „Számos tapasztalati tény azt bizonyítja, hogy a kémiai kötéssel összekapcsolt atomok szakadatlanul mozognak egyensúlyi helyzetük körül. Ez azt bizonyítja, hogy a molekula belső ellentétei közül hol az egyik, hol a másik átmenetileg túlsúlyba kerül, s ennek megfelelően változik a kémiai ...kötéssel összekapcsolt atomok helyzete.”³² A kémiai vonzás és taszítás a kémiai objektumok belső ellentétéként jelentkezik, míg az atomok szempontjából tekintve ez az ellentmondás külső. Joggal mondhatjuk tehát azt, hogy a kémiai mozgásnak van specifikus belső fő ellentéte. S a kémiai mozgás specifikus belső fő ellentéte a kémiai vonzás és a kémiai taszítás ellentéte.

3. A kémiai mozgásnak specifikus mozgástörvényei is vannak. Ennek illusztrálására S. Poller.³³ nyomán a következő példát hozhatjuk fel:

Tekintsük a ferrószulfát oxidációját káliumpermanganáttal savas közegben: a folyamat alapját kvantitatíve meghatározható elektronmozgás képezi:

Az elektronátmeneteket, a reakció hogyanját, tehát azt, hogy hogyan megy végbe a reakció, a kvantummechanika tanulmányozza. de a reakció mikéntjére a kvantummechanika nem ad választ. Lényegében véve a folyamat során öt elektronátmenetről

²⁰ Erdey-Grúz Tibor: *A kémiai mozgásformáról*. Magyar Tudomány, 1967. 2. sz. 76. l.

³⁰ Erdey-Grúz Tibor: *Felizőfiai tallózás a természettudományokban*. 241. l.

³¹ F. Engels: *A természet dialektikája*. Bp., 1952. 82. l.

³² Erdey-Grúz Tibor: *Anyag és mozgás*. 84. l.

³³ Poller S.: *Zur Abfeigen zung und Charakteristik der Chemischen Bewegungsform der Materie*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie. 328. l.

van szó, de ez még nem meríti ki magát a folyamatot, hiszen más (például a jó oxidációja klórral jodátiónná) olyan folyamatok is végbemennek, melyekben szintén öt külső elektronszere következik be.

A kvantummechanikai értelmezés nem képes az össz-folyamatot megragadni, s vele a minőség semmilyen formában nem fejezhető ki. A reakció mikéntjére csak a kémiai törvények ismeretében adhatunk választ.

8. Kísérlet a kémiai mozgásforma körülhatárolására

Megállapíthatjuk azt, hogy amennyiben a fenti három kritérium elegendő arra, hogy eldönthessük azt, hogy önálló mozgásformával van-e dolgunk, vagy sem, annyiban a kémiai mozgásformát jogosult önálló mozgásformának tekinteni. (A kémiai mozgásforma kifejezés helyett helyesebb kémiai mozgásformákról beszélni, mivel véleményünk szerint — mint arra már utaltunk — a kémiai mozgásforma heterogén.)

A kémiai mozgásforma — mint arra Erdey-Grúz Tibor is rámutatott — az atomok egymás közötti kölcsönhatásával áll összefüggésben, jelenségei az atomok közötti specifikus (nem gravitációs) vonzásban és taszításban mutatkozó belső ellentét megnyilvánulásai”. „A kémiai mozgásformát... úgy definiálhatjuk, mint az atomok specifikus vonzás és taszítás által előidézett egyesülése minőségileg új egységes képződményé, illetve utóbbi szétbomlása minőségileg eltérő részekre, vagy belső átalakulása”³⁴

Erdey-Grúz Tibor fenti definíciójával lényegében egyetértünk, de a definíció hiányosságaként róható fel az, hogy csak az atomokat jelöli meg konkrétan, mint a kémiai mozgást hordozó anyagokat, s nem fejt ki, hogy mit is jelent az a „minőségileg új, egységes képződmény”. Jól lehet más esetekben a kémia tárgykörének fejtegetéseinél bizonyos utalásokat találhatunk erre vonatkozóan: „A kémia tárgyköre azokat a jelenségeket foglalja össze, amelyekben a kémiai mozgásforma dominál. Ennek belső fő ellentéte a kémiai kötésben megnyilvánuló vonzás és taszítás, amely egyrészt összekapcsolja az atomokat molekulákká, makromolekulákká, illetve makroszkópikus testekké. Ez ellentétes tendenciák küzdelmének és egységének a következménye az atomok egyesülése molekulákká, illetve kémiai kötések által összetartott más képződményekké, valamint ezek felbomlása atomokra.”³⁵

Véleményünk szerint éppen itt lehetne a problémát megragadni, hiszen tulajdonképpen minden kémiai folyamat alapja, lényege a kémiai kötések kialakulása, illetve felbomlása. Ebből viszont következik az is, hogy a kémiai mozgásforma lényegét a kémiai kötések kialakulásában, illetve felbomlásában keressük.

A kémiai mozgásforma — véleményünk szerint — az alábbiak alapján határolható el:

A kémiai mozgásforma lényegét a kémiai kötések kialakulása és felbomlása adja.

A kémiai mozgásforma egyrészt az anyagfajtáknak két szintjét kapcsolja össze. A kémiai mozgásforma az atomok szintjéről a kémiai anyagok szintjére történő átmenet. Kémiai anyagokon itt együttesen értjük a molekulákat, ionokat, szabadgyököket, atomcsoportokat, makromolekulákat s kolloidrészecskéket.

³⁴ Erdey-Grúz Tibor: *A Kémiai mozgásformáról Magyar Tudomány*, 1967. 2. sz. 72. 1.

³⁵ Erdey-Grúz Tibor: *A fizikai kémia alapjai*. 18.1.

Másrészt pedig a kémiai mozgásforma felöleli azokat a kölcsönhatásokat is, amelyek a kémiai anyagok szintjén mennek végbe és a kémiai kötések kialakulását ill. felbomlását eredményezik.

S végül a kémiai mozgásforma heterogén jellegére a „kémiai mozgásformák” kifejezés utal. A kémiai mozgásformák csoportja mint láttuk, viszonylag jó körülhatárolható és semmiképpen sem jelenti a heterogén jelleg azt, hogy, hogy nem lehet őket elkülöníteni más mozgásformáktól, (pl. a fizikaitól).

ATTEMPT IN CIRCUMSCRIPTION OF CHEMICAL MOTION FORMS OF SUBSTANCES

By Mrs. Elizabeth Nagy

The dialectical materialistic principle of the concord of substance and motion means, too, that the substance determines the character of the motion. It is suitable to begin the research of the motion forms with the study of the substance types. The division into groups of the various substance types of the inanimate nature, keeping in view the conditions in space and in time, may be accomplished as follows:

The group of the physical fields and the group of the elementary particles.

The group of atomic nuclei.

The group of atoms.

The group of chemical substances. Here belong the molecules, the ions, the free radicals, the atomic groups, the macromolecules, and the colloid substances.

The group of mineral stones.

The planets, the heavenly bodies and their planets, etc.

Between the groups of the substance types and the motion forms can not be supposed to exist mechanical correspondence; it is not valid the principle: „one substance type group — one motion form”, because:

Partly not all motion forms are determinable with only one carrying substance (e. g. even the mechanical motion form is not connected unambiguously with a sole carrying substance.)

Partly a material object can exist simultaneously not only in one but in several motion forms. Not all reciprocal effects of a material object are equivalent.

Just for this reason is necessary to examine the various kinds of reciprocal effects first in general, and then concretely, regarding the different groups of substance types.

The research of the reciprocal effects on the level of atoms and chemical substances leads to problems of the chemical motion forms. Since the basis and the main point of all chemical processes is the formation or respectively the dissolution of the chemical bonds, the essence of chemical motion forms is to be found in the formation or respectively in the dissolution of the chemical bonds.

The chemical motion form:

partly connects the two levels of the substance types, and presets the transition from the level of atoms to the level of chemical substances;

partly it includes those reciprocal effects between the chemical substances which are incident to the formation or respectively to the dissolution of the chemical bonds.

These demonstrate after all that the chemical motion form is heterogeneous. This heterogeneity however does not mean that the chemical motion form is not the particular motion form of the substance; it does not mean that the chemical motion form is not delimitable from other motion forms.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Héderné dr. Kozák Róza: Lenin „Állam és forradalom” című munkájának értelmezése</i>	3
<i>Nagyné Krajkó Erzsébet: Kísérlet az anyag kémiai mozgásformájának körülhatárolására</i>	27